

14755

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KÂDÎ ABDULCEBBÂR VE TEFSİRİ
TENZİHU'L - KUR'ÂN ANÎ'L - MATÂİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Metin BOZKUŞ

KAYSERİ — 1990

KISALTMALAR

a.g.e. : *Adı geçen eser*

a.g.y. : *Adı geçen yer*

Bkz. : *Bakınız*

b. : *İbn*

c.c. : *Celle Celalüh*

Hız. : *Hazreti*

Mad. : *Madde*

Ö. : *Ölümü*

s. : *Sahife*

Terc. : *Tercüme eden*

ts. : *Tarihsiz*

Yay. : *Yayını*

İÇİNDEKİLER

§

Sayfa

KISALTMALAR	<i>ii</i>
İÇİNDEKİLER	<i>iii</i>
ÖNSÖZ	<i>v</i>

GİRİŞ

HİCRİ DÖRDÜNCÜ ASRA GENEL BİR BAKIŞ

a. Siyâsî Durum	<i>2</i>
b. Sosyal Durum	<i>4</i>
c. İlmî Durum	<i>4</i>

1.BÖLÜM

KÂDİ ABDULCEBBÂR VE HAYATI

A. HAYATI	<i>6</i>
B. İLMİ ŞAHSİYETİ	<i>8</i>
C. KADILIĞI	<i>12</i>
D. TALEBELERİ	<i>13</i>
E. ESERLERİ	<i>14</i>

2.BÖLÜM

MU'TEZİLE MEZHEBİVE KÂDİ ABDULCEBBÂR

A. MU'TEZİLE MEZHEBİ	<i>17</i>
1. Mu'tezile Mezhebinin Ortaya Çıkışı	<i>17</i>
2. Mu'tezileyi Doğuran Amiller	<i>19</i>
3. Mu'tezile'nin Temel Esasları	<i>20</i>
B. KÂDİ ABDULCEBBÂR'IN TEFSİR METODU	<i>23</i>

3. BÖLÜM

KÂDÎ ABDULCEBBÂR VE TEFİRİ (TENZİHU'L-KUR'ÂN ANÎ'L-MATÂİN)

A. TENZİHU'L-KUR'ÂN'IN MAHİYETİ	29
B. TENZİHU'L-KUR'ÂN'IN KAYNAKLARI	31
1. Şahıs İsmi Belirterek Yaptığı Nakiller	31
2. Şahıs İsmi Belirtmeden Yaptığı Nakiller	32
C. TEFİRİNİN RİVÂYET YÖNÜ	33
1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri	34
2. Kur'ân'ı Sünnet'le Tefsiri	36
3. Kur'ân'ı Sahabe ve Tabiun Sözleriyle Tefsiri	38
4. Kur'ân'ı Nüzul Sebebiyle Tefsiri	40
5. Kur'an'ı Nasih-Mensuhla Tefsiri	42
6. Kur'ân'ı Kıraatle Tefsiri	45
D. TEFİRİNİN DİRÂYET YÖNÜ	47
1. Müteşâbih Âyetleri Tefsiri	48
2. Kur'ân'ı Lugatle Tefsiri	51
3. Kur'ân'ı Sarf ve Nahiv İlmi İle Tefsiri	54
4. Tefsirinin Fıkıh Yönü	56
5. Tefsirinin Usulü Fıkıh Yönü	59
NETİCE	62
EK: KÂDÎ ABDULCEBBÂR'IN TENZİHU'L-KUR'ÂN'INDA TEFİR EDİLEN ÂYETLER	65
BİBLİYOGRAFYA	74

ÖNSÖZ

Hz.Peygamber döneminde din kemâle ermiş ve müslümanlar iç bünyelerindeki birliklerini tamamlamışlardı. Ancak Hz.Peygamber'den sonra Hulefâ-i Raşid'in döneminde ve bilhassa Hz.Ömer'in hilafeti sırasında İslâm toprakları genişlemişti. Buna bağlı olarak pek çok farklı ırka mensub insanlar İslâm çatısı altında toplanmışlardı. Yeni dine giren insanlar, eski inanç ve yaşayışlarından tamamen vazgeçmemişler, alışageldikleri hayat tarzına İslâm içerisinde de yer aramışlar, bulmuşlar veya yaşamışlardı.

Öte yandan Hz.Osman'ın şehâdeti ile başlayan fitne olayları, İslâm toplumunda her biri kendisini haklı, diğerlerini haksız gören grupların oluşmasına sebep olmuştur.

Şüphesiz ki, müslüman olduğunu söyleyen her grup, kendi görüşlerinin te'yîdi için en baş kaynak olarak Kur'ân'ı kabul etmiştir. Bu sebeple her bir ekol, kendi görüşlerini kabul ettirebilmek için Kur'ân'a yönelmiştir. Dolayısı ile bu ekollerin her birine ait pek çok tefsir yazılmıştır.

Biz de, Yüksek Lisans seviyesinde hazırladığımız bu tezde böyle bir gâye ile yazılan bir tefsiri ve müfessirini incelemeyi arzu ettik. Bu eser, Kâdi Abdulcebbar'ın Tenzihu'l-Kur'ân'ıdır.

Bu eserin tefsir tarihi içinde önemli bir yeri vardır. Zira bu eserin müellifi Kâdi Abdulcebbar, Zemaşeri'den önce yaşamış ünlü bir Mu'tezile imamıdır. Mezhebî tefsir ekolü içinde Mu'tezile'nin da ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu nedenle tefsir tarihi açısından önemli gördüğümüz bu şahsı ve Tenzihu'l-Kur'ân adlı eserini ele alıp inceleyerek, İslâm düşünce tarihi içinde aktif bir rol oynayan Mu'tezile mezhebinin tefsire olan

etkilerini Kâdi Abdulcebbâr'ın bakış açısından tesbit etmek ve tanıtmak istedik.

Tefsir tarihi içinde Mu'tezile'nin ve O'nun tefsirdeki en meşhur temsilcisi olan Zemahşeri'nin büyük bir yeri olduğu bilinmektedir. Ancak Zemâhşerî'den önce yaşamış ve O'na bir ölçüde kaynaklık etmiş olan, Kâdi Abdulcebbâr'ın bu sahada O'nun kadar tanınmadığı da bir gerçektir. Halbu ki Kâdi ABdulcebbâr, Mu'tezilî fikirleri tefsire yansıtan önemli kişilerden birisidir. Hattâ diyebiliriz ki, Zemahşeri'den önce yaşamış olanlar arasında en önemlisidir. Böyle bir kişiyi ve tefsirini tanımak ve tanıtmak düşünce dünyamız açısından bir kazanç olacaktır. Aynı zamanda tefsir tarihi içinde yer alan fakat üzerinde durulmadığı için gün yüzüne çıkamıyan bir tefsirin tanıtılması da sağlanmış olacaktır.

İşte biz bu amaçla bu tefsiri inceleme konusu yaptık. Bu çalışmamızda tefsirin tahlilini daha iyi yapabilmek için Kâdi Abdulcebbâr'ın yaşadığı dönem hakkında kısa bir bilgi vermeyi uygun bulduk. O'nun hayatı hakkında kısa ve özlü bir bilgi vermeye çalıştık.

Daha sonra da eserin tahliline geçtik. Bu eserin tahliline esas olmak üzere, Mu'tezile ve düşünce sistemi hakkında kısa da olsa biraz bilgi vermeyi zorunlu gördük.

Bir devreye damgasını vuran bu mezhebi, O'nun tefsire yansımalarını ve Kâdi Abdulcebbâr'ın bu konuda oynadığı rolü tesbitin pek tabii olarak bir senelik çalışma ile mükemmel bir sonuca ulaşması mümkün değildir. Çalışmamızın daha mükemmel olması için elimizden geleni yaptık.

Yapılacak samimi tenkidlere şimdiden teşekkür ederim.

10.12.1990

Metin Bozkuş

GİRİŞ

HİCRİ DÖRDÜNCÜ ASRA GENEL BİR BAKIŞ

Bir insanın yetişmesinde ve şahsiyetinin oluşmasında o insanın içinde yaşadığı devirdeki sosyal, siyasî ve iktisâdî olayların, ilmî ve fikrî seviyenin tesiri vardır. Bu sebeble Kâdi Abdulcebbar'ın hayatını ele almadan önce, içinde yaşadığı asra kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Kâdi Abdulcebbar'ın hayatı hicri dördüncü asır ile beşinci asrın ilk yılları içerisinde geçmiştir. Bu yılların İslâm Tarihi açısından önemli bir yeri vardır. Çünkü bu dönemlerde bir taraftan siyasî ve mezhebî üstünlük kazanma mücadeleleri yapılırken diğer taraftan, buna karşılık ilmî faaliyetlerde de yoğun bir çalışma görülmüştür. Yine bu dönem İslâmî ilimlerin konularının kesin hatlarıyla birbirinden ayrıldığı yıllar olmuştur. Bu nedenle dönemin siyasî, sosyal ve ilmî durumunu tetkik etmek, Kâdi Abdulcebbar'a yaptığı etkileri tespit açısından önemlidir. Bundan dolayı bu dönemle ilgili kısa bilgi vermek yerinde olacaktır.

a. Siyasî Durum

Siyasî açıdan hicri dördüncü asrın son yılları ile beşinci asrın ilk yılları, Abbâsilerin merkezi otoritesinin zayıfladığı ve halifelerin otoritelerinin kalmadığı bir dönemdir. Eyaletler bir taraftan daha bağımsız hareket ederek, İmparatorluktan kopup zamanla devletçikler haline gelmeye başlamış, bir taraftan da merkezî otorite, önce bir müddet Türk Emirleri'nin, daha sonra da Bağdât'ta hakim olan Büveyhiler'in eline geçmiştir. Halifenin sadece manevî yetkileri kalmıştır. Valiler, halifelerden daha kuvvetli ve daha çok araziye sahiptiler. Ancak yine de halifelerin manevî otoritelerini kabul ederek makamlarını onlara onaylattırıyor ve onlar adına hutbe okutup, dua ettiriyorlardı(1).

Bu dönemde Abbasilerin merkezî otoritesi şekli olmaktan ibaretti. Çünkü imparatorluk içinde süratli bir parçalanma hareketi vardı ve imparatorluğun toprakları bir çok beylik tarafından parçalanmış durumdaydı. Bunlardan Arap asıllı olanlar batıda, Türk ve İran asıllı olanlar ise doğuda imparatorluğun topraklarını bölüşmüşlerdi. Bu beyliklerin hakim oldukları yerler şunlardır: Mısır'da Tolunoğulları, Bahreyn'de Karmâtiler, Kuzey Afrika'da Fatimiler, Horasan ve Mâverâünnehir'de Samanoğulları, Suriye ve Mısır'ın bir bölümünde İnşitler, Irak'ın kuzeyinde Musul ve Diyarbakır'da Hamdânîler ve İran'da Büveyhiler bulunmaktaydı(2).

(1) Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Kahire, 1966, II, 10.
Hakkı Dursun Yıldız, T.D.V., *İslâm Ansk.*, İstanbul, 1988, II, 31-38, "Abbasiler" maddesi; İbrahim Hasan, (Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal), *İslâm Tarihi*, Ter. Heyet, İstanbul, ts, III, 389-398.

(2) Ahmet Emin, a.g.e., I, 90.

Hicrî dördüncü asırda İslâm dünyası siyasî açıdan zor günler yaşıyordu. Çünkü bu asırda üç halife birden ortaya çıkmıştı. Bunlar, Bağdat'ta Abbasî Halifesi, Mısır'da Fatimî Halifesi ve Endülüs'te de Emevî Halifesi idi. Bu halifelerin herbiri siyasî gurupları temsil ediyorlardı(3).

Siyasî açıdan bu asırdaki, farklı mezheb ve ırka mensub müslümanlar arasında bulunan üstünlük kazanma ve merkezî idareyi ele geçirme mücadeleleri savaflara sebep olmuştur. Kendisini incelediğimiz Kâdi Abdulcebâr'ın hayatı ise, tamamıyla Büveyhilerin hakimiyeti bölgesinde geçmiştir. Bundan dolayı onlar hakkında kısa bilgi vermeyi gerekli buluyoruz.

Büveyhîler; İran asıllı Ebu Şuca Büveyh tarafından kurulmuş ve hicri 320'den 450 yılına kadar hüküm sürmüş bir beyliktir. Hazar Denizi'nin güney kıyılarındaki dağlık bölgede bulunan yaylalarda yerleşmişlerdi. Bu âilenin üç oğlu; Ali, Ahmet ve Hasan, İran içinde hakimiyetlerini geliştirmeye çalıştılar. Ali Fars'ta, Hasan Medya'da saltanat sürmüş, Ahmet ise Kirman'ı zabdedip Bağdat'a girmiştir. Bunun üzerine Halife Müstekfî O'nu "Emirü'l-Umerâ" olarak tayin etmiştir. Bundan sonra Abbasî Halifeleri, Büveyhiler elinde bir oyuncak haline gelmiştir.

Büveyhiler, itikâтта Me'tezile-Şîa karışımı bir inanca mensuptular. Bu inançlarından dolayı Sünniler tarafından sevilmemektedirler. Aynı zamanda Abbâsî halifelerini ortadan kaldırmadıklarından Fatimiler tarafından da sevilmemektedirler. Bu düşmanlıklar ve iç hesaplaşmalar, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi ile son buldu(4).

(3) Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul, 1969.

(4) K.Z.Zettersteen, *İslâm Anks.*, İstanbul, 1970, 11, 843-45, Büveyhîler" maddesi.

b. Sosyal Durum

Kâdi Abdulcebbar'ın yaşadığı hicri dördüncü asrın sosyal açıdan çok karışık olduğunu görmekteyiz. Bu asrın en önemli sosyal çalkantısı, büyük mezhep kavgalarına sahne oluşudur. Çünkü karşılıklı anlayış, saygı ve mîsamahanın aksine koyu bir mezhep taassubu başlamış ve bu taassub her geçen gün biraz daha şiddetlenmiştir. Bu mezhep kavgaları gerek Ehli Sünnetin kendi arasında ve gerekse Ehli Sünnetle Şia arasında acımasızca devam etmiştir(5).

Kâdi Abdulcebbar da her insan gibi yaşadığı dönemin sosyal şartlarından etkilenmiş ve bu olaylar karşısında tavrını koymuştur. Bu sebeple O, Mu'tezilî çağdaşları tarafından bu mezhebin fikir babası olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda İslâm düşüncesi içerisinde yer alan rasyonel düşüncenin bir temsilcisi olarak da görülmüştür.

Yaşanan bu sosyal buhranlar ve savaşlar, malî bakımdan bir çok olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu kıtlık ve darlık, Kâdi Abdulcebbar'ı da etkilemiş ve O'nun malî sıkıntılar içerisinde yetişmesine sebep olmuştur(6).

c. İlmî Durum

Kâdi Abdulcebbar'ın yaşadığı hicri dördüncü asır bütün bu dağınıklık, çalkantı ve zorluklara rağmen ilmî açıdan parlak geçmiştir. Yine bu asırda İslâmî ilim ve kültür hayatındaki gelişmeler durmayıp devam etmiş, her alanda birçok âlim yetişmiş ve değerli eserler vucuda getiril-

(5) Ahmet Emin, a.g.e., 11, 4-5.

(6) Adnan Zarzur, Kâdi Abdulcebbar'ın Mûteşâbihu'lî-Kur'ân'ınının Mukaddimesi, Kahire, 1969, s.9.

miştir. Bağdât hem siyasî, hem de ilmî bakımdan merkez olma özelliğini korumuştur. Yâni siyasî ve sosyal hayattaki olumsuzluklar, ilmî hayata fazlaca yansımamıştır. Zîra mahallî idareler, başkentlerini birer ilim merkezi haline getirmekte ve ilim adamı yetiştirmekte âdeta yarışmışlardır. Bu durum ilmin gelişmesinde ve âlimlerin yetişmesinde büyük bir âmil olmuştur. Kısaca İslâm dünyasında siyasî bölünme ve parçalanmalar meydana gelmişse de, bu durum memleketler arasında gidip-gelmeye mânî olmamıştır. Müslümanlar, Mâverâünnehir'den Endülüs'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde serbestçe dolaşabilmişlerdir(7).

Sonuç olarak Kâdi Abdulcebbâr, çağının siyasî, sosyal ve iktisâdî olumsuzluklarına rağmen, pek çok konuda eserler yazarak İslâm düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Diyebiliriz ki, sosyal durumun olumsuzlukları bir anlamda ilmî gelişmeye katkıda bulunmuştur. Mezhep kavgaları ve mezheplerin taraftar toplama çabaları sosyal açıdan olumsuz sayılsa da, ilmî seviyeyi geliştirmesi ve araştırmayı derinleştirmesi açısından faydalı olmuştur. Nitekim Kâdi Abdulcebbâr'ın ilmî şahsiyeti bunun bir göstergesidir.

(7) Ahmet Emin, a.g.e., II, 259-265; İbrahim Hasan, a.g.e., III, 394.

1. BÖLÜM

KADİ ABDÜLCEBBÂR VE HAYATI

A. HAYATI

İslâm fikir hayatında önemli bir yeri bulunan Mu'tezilenin ileri gelen şahsiyetlerinden ve imamlarından biri olan, Ebu'l-Hasan Abdu'l-Cebbâr b.Ahmed b.Abdi'l-Cebbâr b.Ahmed b.Halil b.Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî, Hemedân şehri yakınlarındaki Esedâbâd'da doğmuştur. Doğum tarihi hakkında kaynaklar yeterli bilgi vermemektedir. Ancak O'nun uzun müddet yaşadığını ve 90 yaşını aştıktan sonra M.415(H.1025) yılının Zilkâde ayında Rey şehrinde vefat ettiğini kaydederler(8). Bu duruma göre O'nun yaklaşık H.320 ile 325 yılları arasında doğmuş olduğunu söylemek mümkün-

(8) Tacuddîn Sübkî, *Tabakâtü Şafiiyyetü'l-Kübrâ*, Mısır, 1964, V, 97; Fuâd Seyyid, *Fadiü'l-İttizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974, s.121-127; Şemsüddin ed.Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Mısır, 1972, I, 256-258; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdad*, Beyrut, ts, XI, 113; Şemsüddin Zehebî, *Siyerü A'lamîn-Nubela*, Beyrut, 1986, XVII, 244-245; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Beyrut, 1966, IX, 111; Adnan Zarzur, *Kâdî Abdulcebbâr'ın Müteşâbihî-Kur'ân'ının Mukaddimesi*, Kahire, 1969, s.7-29.

dür. Bu tarihten çok sonra doğmuş olduğunu belirtmek ise, O'nun uzun müddet yaşadığı konusundaki rivayetlere ters düşmektedir. O'nun çocukluk ve gençlik yılları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak hallaçlık yapan fakir bir âilenin çocuğu olduğu rivâyet olunmaktadır. O'nun bu fakirliği evlendikten sonra da bir süre devam etmiş olup, bu sıkıntılı hayatı resmî kadılık makamına atanması ile son bulmuştur(9). Görebildiğimiz kadarıyla kaynakların hemen hemen hepsi, O'nun fakirliği ve kadılığı üzerinde durarak, diğer konularda fazla bir malûmat vermemektedir.

(9) Ömer Rıza Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Dımişk, 1961, VII, 78; Adnan Zarzur, a.g.e., s.7-9.

B. İLMI ŞAHSİYETİ

Kâdi Abdulcebbâr, hayatının ilk yıllarını ve temel eğitimini fakir bir âileye mensub olması nedeniyle kendi muhiti olan Hemedân çevresinde yapmıştır. O'nun ilk tahsili Arap dili ve edebiyatı üzerinde olmuştur. Zîra dinî tahsil yapacakların, Arap olsun veya olmasın, bu dili öğrenmeleri gerekliydi.

Kâdi Abdulcebbâr, ilk tahsilinden sonra devrin önemli ilim merkezlerini ziyâret etmiştir. O'nun bu ziyaretlerinin ilk durağı Bağdât olmuştur (10). Kâdi Abdulcebbâr daha sonra Abbasiler'in idare merkezi olan Bağdât'a geçmiştir. Burada Şeyh Ebû Abdullah'ın yanında, akranları arasında parmakla gösterilen birisi oluncaya kadar, uzun müddet ikâmet etmiş ve O'nun huzurunda pek çok kitap te'lif etmiştir(11).

Kâdi Abdulcebbâr, Bağdâd'da böylece kendisini akademik bir topluluk içiresinde bulmuş ve O'nu meşhur edecek çalışmaların içine girmiştir. O'nun Bağdât'ta en çok Ebu Abdullah Hüseyin b.Ali el-Basrî(Ö.369/970)'den istifade ettiği nakledilmektedir(12). Kâdi Abdulcebbâr daha sonra Bağdât'tan ayrılmış ve Ramehürmüz şehrinde uzun süre kalmıştır. Bu süre içeresinde te'lif hayatına başlamıştır. Sonra Emir Sahib İsmail b.Abbâd, ilmini takdir edip O'nu kâdi tayin ettiğini belirterek, Rey'e çağırtmıştır. Kâdi Abdulcebbâr, burada ölümüne kadar tedrisle vazifeli olmuştur. Emir O'na bir defasında "Bu yeryüzünün en faziletlisidir"; bir defasında ise "Bu yeryüzünün en büyük âlimidir" demiştir. Kâdi Abdulcebbâr'a farklı ko-

(10) Fuad Seyyid, a.g.e., s.121.

(11) Fuad Seyyid, a.g.e., s.121.

(12) Yusuf İlyan, Sergis, Mu'cemü'l-Matbuatü'l-Arabîyyetü ve'l Muarrebe, Mısır, 1928, I, 360.

nularda yazdığı rivâyet olunan 400 bin sahife atfedilmektedir(13).

Kâdi Abdulcebbâr, İslâm ilim âleminde seçkin yeri olan bir âlimdir. O, İslâmî ilimlerin pek çoğu ile ilgilenmiştir. Özellikle kelâm, İslâm Hukuku, Hâdis ve Tefsir sahalarında kendisini ispatlamıştır. O'nun meşgul olduğu ilimler ve bu ilimleri aldığı hocaları ise şunlardır:

Kelâm İlmi: Bu dönemde Abbasîlerin gücü azalmış ve Şia mezhebi gelişmiştir. Ancak Büveyhoğulları'nın saltanat döneminde Mu'tezile, kaybettiği eski itibarını tekrar elde etme çabası içindedir. Kâdi Abdulcebbâr, kelâm ilmini Basra'da Ebu İshâk b.Ayyaş'tan, Bağdâd'da ise Ebu Abdullah Hüseyin b.Ali el-Basrî'den almıştır. İşte bu dönemde kelâm ilmini, bu hocalarından öğrenen Kâdi Abdulcebbâr, Mu'tezile'ye yeni bir ruh ve canlılık getirmiş, kendi asrında Me'tezilenin şeyhi ve vazgeçilmez bir âlemi olmuştur. Yine bu dönemde Kâdi Abdulcebbâr'ın eserleri son derece itîmat görmüş ve ondan önceki Mu'tezile imamlarının eserleri ikinci plâna itilmiştir. Kâdi Abdulcebbâr, böylece kelâm ilminde büyük bir şöhrete ulaşmıştır(14).

Hâdis İlmi: Kur'an ve Sünnet'in İslâmî ilimlerin kaynağı oluşu, bu ilimlerde söz sahibi olmak isteyen her âlimin bunlarla meşguliyetini gerektirmiştir. Kâdi Abdulcebbâr da bu kaideye bağlı olarak sünnet üzerinde çalışmış ve çevresinde tanınan pek çok hâdis âliminden istifade etmiştir. Kâdi Abdulcebbâr'ın hâdis dersi aldığı hocaları şunlardır:

Ebu'l-Hasan Ali b.İbrahim b.Seleme el-Kattân el-Kazvîni(Ö.345/956), (Kâdi Abdulcebbâr bu hocasından aynı zamanda Şafiî Fıkhı da okumuştur(15)).

(13) Fuâd Seyyid, a.g.e., s.121.

(14) Yusuf İlyân, a.g.e., I, 360.

(15) Hatib el-Bağdâdî, a.g.e., XI, 338.

Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b.Cafer b.Faris el-Isbehâni(Ö.346/957)(16), Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yakub b.Yusuf el-Enevî en-Nisâbüri(Ö.346/957)(17), Abdurrahman b.Hamdân el-Cellâb(Ö.H.346/M.957)(18).

İslâm Hukuku İlmî: İtikâdi konularda Mu'tezilî olan Kâdi Abdulcebâr, amelde ise Şafîî mezhebine mensuptu. O, Şafîî fıkhnı Seleme b.Kattân'dan almıştır(19).

Kâdi Abdulcebbâr'ın uzun süre kadılık yaptığını ve "Kâdî'l-Kudât" lakabını aldığını biliyoruz. Bu ünvan İslâm hukukunda sahip olduğu derecesini göstermesi açısından yeterlidir. Kâdi Abdulcebbâr'ın fıkıh konusundaki metot ve çalışmaları ile ilgili olarak Prof.Abdulvahâb Hallaf şöyle demektedir: "Kâdi Abdulcebbâr amelî mezheplerin yerleşmesinden sonra fıkıh usulu sahasında nazari olarak veya herhangi bir mezhebin tesirinde kalmadan, sadece esas ve ölçülerin açıklanmasını hedef edinen,yâni daha çok prensipler üzerinde duran bir metotla eserler kaleme almıştır." (20).

Tefsir İlmî: İslâmın ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, insanın Allahla, insanın insanla ve insanın eşya ile münâsebetlerini düzenleyen esaslar getirmiştir. Ancak Kur'an'ın her devirde anlaşılması için yoruma ihtiyacı vardır. İşte Kur'an'ın anlaşılması için yapılmış bütün çalışmalar, tefsir genel başlığı altında toplanır. Kâdi Abdulcebbâr da tefsir sahasında çalışma yapmış ve eserler bırakmıştır. Bunlardan en önemlileri,

(16) Fuad Sezgin, *Geschichte der Arabischen Schriftums*, (GAS), Leiden, 1967, I, 187.

(17) Fuad Sezgin, a.g.e., I, 186.

(18) Hatib el-Bağdâdî, a.g.e., XI, 113.

(19) Subkî Tabakat, V, 97; Fuâd Seyyid, a.g.e., s.126.

(20) Abdulvahâb, Hallaf, *İslâm Hukuku Felsefesi*, Terc.Hüseyin Atay, Ankara, 1973, s.75-76.

Tenzihü'l-Kur'an ve Müteşâbihü'l-Kur'an'dır.

Resulullah(s.a.v.)'in vefatından sonra müslümanların sayısı artmış, problemler çoğalmış ve dolayısıyla hüküm alanı da genişlemiştir. Neticede ise çeşitli müstakil ilim dalları teşekkül etmiştir. Her ilim adamı eser yazarken mâhir olduğu sahada daha cesaretle yazılar yazmış ve görüşler ileri sürmüştür. Nitekim bir fâkih, fıkhıta; bir sofi, tasavvufta mâhir olduğu gibi, bir kelâmcının da, kelâmıla ilgili konularda maharetini gösterdiğini görmekteyiz. Bu nedenle Kâdi Abdulcebâr da tefsirle ilgili eserlerinde kelâmcı olması nedeniyle, kelâmî meselelere daha geniş yer vermiştir.

Kâdi Abdulcebâr'ın tefsir konusunda bugün elimizde bulunan eserleri, Tenzihü'l-Kur'an ve Müteşâbihü'l-Kur'an adlarını taşımaktadır. Yine el-Muğni Külliyâtını teşkil eden İcâzü'l-Kur'an'ı ve el-Muhîr olarak bilinen, ancak bugün elimizde hüshaları bulunmayan eserleri de tefsire aittir(21).

(21) İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988, I, 329.

C. KADILIĞI

Kâdi Abdulcebbâr, Abbasîlerin bir çok beyliklere ayrıldığı bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde siyasî hayatta bir istikrar görülmemekte olup, bu istikrarsızlık ilmî hayata yansımamıştır. Çünkü beylikler, ilme ve âlime değer vermede yarış halindeydiler. Büveyhoğulları'nın ilme ve âlime değer veren ünlü veziri Sâhib b.Abbâd(Ö.385/959), Kâdi Abdulcebbâr'ın ilmîni takdir ederek, O'nu meclisinde görmek istemiş ve Rey'e dâvet etmiştir. Vezir hicri 360 yılında kendi el yazısı ile yazdığı bir ahîdnâme ile Kâdi Abdulcebbâr'a Rey, Kazvîn ve civarının kadılık görevini vermek istemiş. Kâdi Abdulcebbâr da bu görevi kabul etmiştir. Kâdi Abdulcebbâr, bu görevinde bulunması nedeniyle, kendisinden başkasına verilmeyen ve söylendiği zaman ondan başkası anlaşılmayan "Kâdi'l-Kudât" ünvanını almıştır. Kâdi Abdulcebbâr, bu görevi sırasında ayrıca tedris ve telif ile meşguliyetini de sürdürmüştür. Vezir Sâhib b.Abbâd'ın vefatından sonra, O'nun yerine geçen vezir tarafından, Kâdi Abdulcebbâr'ın bu görevine son verilmiştir(22).

(22) Subkî, a.g.e., V, 97.

D. TALEBELERİ

1. İsmail b.Abdüillah b.Ahmed Ebu'l-Kâsım el-Bustî(Ö.420/1029): Zeydiye mezhebine mensup Mu'tezilî bir âlimdir. Keşfu esrârî'l-Batıniyye adında yazma bir eseri vardır(23).

2. Ebû Reşid Sâid b.Muhammed b.Said en-Nisâbûri(Ö.460/1068): Hocasının Nisâbur temsilcisidir. Üstadının vefatından sonra O'nun ekolünü sürdürmüştür. El-Mesâilü'l-İhtilaf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn adında bir eseri vardır(24).

3. Ebu'l-Hüseyn Muhammed b.Ali b.Tayyib el-Basrî(Ö.436/1044): Bağdât'ta doğmuştur. Rey'de hocasından ilim almıştır. Daha çok felsefede şöhrete ulaşmıştır(25).

4. Ebû Muhammed el-Hasan b.Ahmed b.Mattaveyh(Ö.469/1076): Kâdi Abdulcebbar'ın meşhur talebelerindedir. El-Muhît bi't-Teklîf adında bir eseri vardır(26).

5. Ebû Yusuf Abdusselâm b.Muhammed el-Kazvinî(Ö.488/1090): Tefsir sahasında şöhrete ulaşmış, Mu'tezilî bir âlimdir(27).

(23) Kehhale, a.g.e., II, 279.

(24) Fuâd Sezgin, GAS, I, 626.

(25) Adnan Zarzur, a.g.e., s.23.

(26) Fuâd Sezgin, GAS, I, 626.

(27) Davûdî, a.g.e., I, 301.

E. ESERLERİ

Kaynaklar tedris ve te'lif faaliyetini hayatı boyunca sürdürmüş olan Kâdi Abdulcebbâr'ın pek çok eserinin bulunduğunu kaydederler. Ancak bu eserlerden büyük bir kısmı yazma olarak dahi günümüze kadar intikal etmiş değildir. Bu konuyla ilgilenen Müsteşrikler, Mu'tezile'ye özellikle Kâdi Abdulcebbâr'a ait eserlerin Zeydiye mezhebi mensuplarınca muhafaza edilmiş olabileceğini düşünmüş ve araştırmalarını Yemen'de yoğunlaştırmışlardır. 1951 yılında yapılan çalışmalar sonucu, Kâdi Abdulcebbâr'ın pek çok eserinin Yemen kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmuş, böylece elimizde bulunan eserlerinin neşri imkânı doğmuştur. O'nun bilinen eserleri ise şunlardır:

a. Matbu Olan Eserleri

1. **Tenzîhü'l-Kur'ân ani'l-Metâin:** Birisi H.1329 yılında Kahire'de, diğeri de tarihsiz olarak Beyrut'ta basılmış olan iki tab'ı vardır. Bu eser, Kâdi Abdulcebbâr'ın, Kur'an'ı başından sonuna kadar tefsir edip, Kur'an'a dil, irab, nazım, meâni ve mezhebi açısından ta'n edenlerin görüşlerini, kendi mezhebî görüşleri açısından tenkid ettiği muhtasar tefsiridir(28).

2. **Şerhu'l-Usulî'l-Hamse:** Mu'tezilenin beş ana esasını açıklayan bu eser, Dr.Abdulkerim Osman tarafından tahkik olularak 1965'te Mısır'da yayınlanmıştır(29).

(28) Adnan Zarzur, a.g.y., s.25.

(29) Fuâd Sezgin, GAS, I, 626.

3. **Müteşâbihî'l-Kur'an**: Kâdi Abdulcebbar'ın, mezhebinin metodunu tefsirde uyguladığı eseridir. Dr.Adnan Zarzur tarafından tahkikli olarak 1969'da Kahire'de basılmıştır(30).

4. **Tesbitü Delâilü'n-Nubuvve**: Hz.Muhammed(s.a.v.)'in nübüvvetini ispat konusundadır. Sahasında ilk ciddî eser olarak tanıtılır. Dr.Abdulkerim Osman tarafından tahkik olunarak, Beyrut'ta 1966 yılında iki cilt halinde basılmıştır(31).

5. **Fadlu'l-İtizâl**: Fuâd Seyyid tarafından tahkik olunarak, Tunus'ta 1974 yılında neşrolunmuştur(32).

6. **el-Muhît bi't-Teklif**: Müellifin öğrencisi Mattaveyh tarafından bir araya getirilmiştir. Ömer Seyyit Azmi tarafından 1965 yılında Mısır'da neşredilmiştir(33).

7. **el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhid ve'l-adl**: Kâdi Abdulcebbar'ın en önemli ve en hacimli eseridir. Yirmi ciltten oluşmaktadır. 1960 yılında Mısır'da oluşturulan ilmî bir komisyon tarafından neşri sürdürülmektedir. Şu anda 14 cildi tahkik olunarak neşrolunmuştur(34).

b. Yazma Olan Eserleri

Kâdi Abdulcebbar'ın elimizde nüshaları bulunmayan bu eserlerini Fuad Sezgin şöyle sıralamaktadır:

1. er-Risâle fi'l-Kimya
2. el-Emâli fi'l-Hadis
3. el-Mu'temed
4. el-Muhît bi't-Teklif
5. el-Hilâf beyne's-Şeyhayn(35).

(30) İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 339.

(31) Adnan Zarzur, a.g.e., s.29.

(32) Fuâd Seyyid, a.g.e., s.139-350.

(33) Fuâd Sezgin, GAS, I, 626.

(34) Adnan Zarzur, a.g.e., s.27.

(35) Fuad Sezgin, GAS, I, 625-626.

2 . BÖLÜM

MU'TEZİLE MEZHEBİ VE KÂDİ ABDULCEBBAR

Kâdi Abdulcebbâr'ın Kelâm konularına daha çok ağırlık verdiği bu eserini, tefsir açısından incelerken, O'nun sahip olduğu kelâmî düşüncesini ve eserine olan etkisini bilmemiz gerekecektir. Zîra daha önce de belirttiğimiz gibi bir âlimin fikrî yapısı ve düşünce sistemi büyük ölçüde eserine intikal etmektedir. O'nun düşünce yapısını oluşturan sistem ise, Mu'tezile mezhebi olmuştur. Bu nedenle kısaca bu mezhepten ve sisteminden bahsetmek yerinde olacaktır. Zîra bu mezhebi ve görüşlerini bilmeden Kâdi Abdulcebbâr'ı anlamamız mümkün değildir. Bu nedenle önce bu mezhepten ve görüşlerinden bahsettikten sonra Kâdi Abdulcebbâr'ın tefsir anlayışına geçeceğiz.

A. MU'TEZİLE MEZHEBİ

1. Mu'tezile Mezhebi'nin Ortaya Çıkışı

Mu'tezile, "Ayrılmak, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek" manalarına gelen "İ'tizâl" den ismi fâil sigasında bir cem'î isimdir. Müfredi, "Mu'tezilî" dir(36).

İslâm düşünce tarihinde önemli bir yeri olan bu mezhebin bu isimle anılmasının sebebi hakkında çeşitli görüşler ileriye sürülmüştür. Biz bu konuda İslâm âlimlerinin çoğunluğunun görüşünü vereceğiz.

Kaynakların naklettiği meşhur görüşe göre bu mezhebin kurucusu Vâsıl b.Atâ(Ö.131/748), Mürtekibi Kebîre (Büyük günah işleyen) meselesinde hocası Hasan-ı Basrî'den ayrıldığı, meclisini terk ettiği için "Ayrılanlar, yan çizenler" manasına "Mu'tezile" diye anılmışlardır(37).

Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkışını mezhebler tarihi kitapları şöyle nakleder: Bu fırkanın kurucusu olan Vâsıl b.Atâ, Hasan-ı Basrî'nin sohbetlerinde hazır bulunurdu. Bir gün, daha sonra insanların zihnini asırlar boyu meşgul eden "büyük günah işleyeninin durumu" meselesi ortaya çıktı. Vâsıl, hocası Hasan-ı Basri'ye muhalefet ederek, ben büyük günah işleyenin kesinlikle mü'min olmadığını, mü'minlikle kâfirlik arasında, "el-Mehziletü beyne'l-Menzileteyn" de bulunduğunu söylüyorum, diyerek hocasının meclisinden ayrıldı(38). Böylece ilk olarak imânla küfür arasında "Fısk" mertebesinin olduğu iddia edildi.

(36) Abdusselâm Harun, *el-Mu'cemu'l-Vasîf*, İstanbul, ts, s.605.

(37) Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırâk*, Ter.E.Ruhî Fiğlalî, İstanbul, 1979, s.22.

(38) Muhammed Ebu Zehra, *İslâmda İtikâdî Mezhebler Tarihi*, terc.Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, İstanbul, 1983, s.154.

Mu'tezile mezhebinin kuruluşu, Vâsıl b.Atâ'ya veya daha öncelerine dayansa da, bu mezheb asıl gelişmesini Abbâsiler döneminde tamamlamıştır. Emevîler döneminde siyâsi baskı altında kalan ve görüşleri bu siyâsi baskıya bağlı olarak gelişen bu mezhebin Abbâsilerin kuruluşunda fikrî yardımının bulunduğu bazı düşünürler tarafından ileri sürülmektedir. Emevîlerin Cebriyye'yi, Abbâsilerin ise Mu'tezile'yi desteklemesi bunu doğrular mahiyettedir. Zîra Muâviye iktidara gelince her şeyi Allah'ın takdirine veren Cebriyye'yi desteklemiştir. Çünkü, Cebriyye'nin görüşünde halifeliğin kendisine ilâhî bir takdir olarak verildiğinin imajı da bulunmaktadır. Buna karşı Muâviye'ye karşı olanlar halifeliğin ilâhî bir takdirle alâkası olmadığını, tam aksine insanların kendi isteklerinin bir sonucu olduğunu ileri sürerek Muâviye'ye karşı çıkmışlardır. Bu siyâsi ortam daha sonra muhalefetin fikrî yapısını oluşturmuş ve neticede diğer bazı faktörlerle birlikte Mu'tezile'nin beş temel ilkesini vücûda getirmiştir(39).

Bu muhalif cephe gittikçe güçlenmiş ve neticede Emevîlerin yıkılmasına ve Abbâsilerin iktidara gelmesine yardımcı olmuştur. Abbâsiler de tabîi olarak bu muhalefet cephesinin karşıtını oluşturan Mu'tezile'yi desteklemiş ve iktidarlarının resmî mezhebi yapmışlardır. Böylece bu mezheb devlet desteğinde gücünü artırmış ve belli bir döneme damgasını vurmuştur. Ne varki her aksiyon hareket beraberinde reaksiyon hareketi de getirdiğinden, bu defa Mu'tezile'ye ve Abbâsiler'e muhalefet başlamış ve neticede halife Mutevekkil bu mezhebi ve görüşlerini terketmek zorunda kalmıştır(40).

(39) Nâsır Hamit, *İtticâhu'l-Aklî fit-Tefsîr*, Beyrut, 1982, s.11-42.

(40) Nâsır Hamit, a.g.e., s.11-42.

2. Mu'tezile'yi Doğuran Âmiller

Bu âmilleri şöyle sıralayabiliriz:

a. Hz.Osman'ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar iç savaşların doğmasına sebep olmuştur. Bilhassa "Katl (öldürme)" işinin fazlaca işlenmesi âlimleri bu konuda düşürmeye sevk etmiştir. Diğer yönden bu savaşlara katılan taraflar, çeşitli tenkitlere tabi tutuluyor, bu komalarda değişik fikirler ortaya atılıyordu. İşte Mu'tezile de bu siyâsî-fikrî problemler hakkında kendine has görüşler ileriye sürmüş ve yeni bir ekol olarak ortaya çıkmıştır(41).

b. İslâm dini Arap Yarımadası'nın dışına çıkıp yayılınca çeşitli inanç ve kültürlerle karşılaştı. Buralarda İslâmı kabul edenler de etmeyenler de eski inanç ve kültürlerinin tesirinden kurtulmuş değillerdi. Bu inançların İslâmî esaslara aykırı olarak yayılmalarına karşı çıkabilmek, kuvvetli bir cedel kâbiliyeti gerektiriyordu. İşte Mu'tezile bu ortamda ortaya çıkmış ve bu durum, Mu'tezile'nin çıkışına sebep olmuştur.

c. Emevîler devrinden itîbâren Arapça'ya tercüme edilen, eski Yunan felsefesine ait eserler, ilk Mu'tezililer tarafından okunmuş, beğenilmiş ve ekollerinin fikir teşekkülüne tesir etmiştir(42). Mu'tezile'nin eski Yunan felsefesinden istifade ettiği en önemli ilim dalı ise, Mantıktır. Zîra Mantığı görüşlerini desteklemekte kullanmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır. Zaten rasyonelci oluşu da bunu gerektirmektedir.

(41) Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî*, İstanbul, 1981, s.170.

(42) Bekir Topaloğlu, a.g.e., s.171.

3. Temel Esasları

Mu'tezile mezhebi, kendi arasında çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu kolların her birinin kendine has görüşleri olmakla birlikte, bütün Mu'tezilî fırkaların ittifak ettiği bazı noktalar vardır. Bunlar beş esas halinde toplanmış olup, kısaca şunlardır:

1. Tevhîd

Mu'tezile mezhebinin cevherini ve düşüncelerinin esasını Tevhîd teşkil eder. Mu'tezilîler bu temel esastan hareketle sıfatlar, Ru'yetullah ve Halku'l-Kur'ân konularında kendilerine has bir anlayışa sahip olmuşlardır(43).

Bu mezhebe göre Allah'ın sıfatları vardır, ancak bu sıfatlar zâtından ayrı düşünilebilen şeyler olmayıp, zâtında Mündemîçtir. Buna göre Allah(c.c.) için "âlim, semî, basîr'dir" denilebilir. Fakat "O'nun ilim, semî, basîr...sıfatları vardır" denilemez. Çünkü ikinci anlayışa göre Allah'ın sıfatları da zâtı gibi kadîm olacağı ve birden fazla kadîm kabul edilmiş olduğundan dolayı bu anlayış tevhîd esasına aykırı düşer(44).

Mu'tezilîler bu prensipten hareketle Allah'ın kıyâmet gününde görülmeceğini, çünkü Allah'ı görmenin cisim ve yön gerektirdiğini ileri sürmüşlerdir. Yine bu prensipten hareketle Allah'ın hiç bir veçhile mahlûka benzemeyeceğini ileri sürerek, Allah'ın âhirette görülmesini inkâr etmişlerdir(45).

(43) Ebu Zehra, a.g.e., s.156.

(44) Bekir Topaloğlu, a.g.e., s.174.

(45) Ebu Zehra, a.g.e., s.157; Daha geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, el-Fark, s.22.

2. Adl

Mu'tezile mezhebi bu prensipten hareketle, Allah'ın, kulları için bozgunculuk istemediğini, dolayısıyla kulların fiillerini yaratmadığını, şayet yaratmış olsaydı kul fiili cebir altında yapmış olurdu, fikrini savunmuştur. Bu görüşten hareketle, kul için hayırlı olanı yaratmanın Allah'a vâcib olduğunu iddia etmiştir. Yine bu esasa bağlı olarak Kader'i de inkâr etmiştir(46).

3. Va'd ve Vaîd

Mu'tezile, bu esasla, Allah'ın suçluyu affetmemesi, tevbenin gerekliliği ve şefâatin inkârı gibi konuları ele almıştır. Buna göre, Va'd ve Vaîd muhal değildir, vardır. Allah'ın sevapla Va'di ve azabla da Vaîdi mutlaka gerçekleşecektir. Böylece iyilik yapan sevapla mükafatlandırılacak, kötülük yapan da azabla cezâlandırılacaktır(47).

4. El-Menziletü Beyne'l-Menziletyn

Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen Fâsık'tır. Ancak Cehennem azâbı bakımından fâsıkla-kâfir denk değildir. Bu prensibe bağlı olarak büyük günah işleyen imândan çıkar. Çünkü amel imândan bir cüzdür. Ancak bu kişi kîfre girmez, imânla kîfür arasında bir yerde bulunur. Bu kişiye ölünceye kadar mü'min muamelesi yapılır. Şartlarına uygun tevbe ederse imâna döner. Tevbe etmeden ölürse öldüğü andan itibaren kâfir sayılır(48).

(46) Ebu Zehra, a.g.e., s.158.

(47) Ebu Zehra, a.g.e., s.159.

(48) Bekir Topaloğlu, a.g.e., s.176.

5. Emri'bil-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker

Mu'tezile'ye göre İslâm'ı tebliğ vâciptir. Yine bu tebliğin nasıl olacağına dair metodlarını da belirtmiştir. Buna göre iyiliği emretmek ve kötülüğe mâni olmak her müslümana farz'dır.

Mu'tezililer kendilerini bu konuya adanmışlardır. Ancak aşırı gitmişler ve sert davranmışlardır(49).

İşte Mu'tezile'nin inanç ve düşünce anlayışlarının esasını teşkil eden esaslar kısaca bunlardır. Bu beş esasa imân etmek bir Mu'tezilî için şarttır. İyice tetkik edildiğinde bu beş esasın insan hürriyetiyle alâkalı olduğu görülür. Bu esaslar değişmeyen temel ilkelerdir. Ölçü de bu beş esastır. Bu ilkelere göre düşünülmesi ve yazılması bu mezhebe mensup olmanın bir gereği olmuştur. Ama bu beş temel ilkeyi insanlara kabul ettirmek oldukça zordur. Bu nedenle hiç kimsenin itiraz edemeyeceği naslarla desteklemesi gerekmektedir. Bu naslar ise Kur'ân ve âyetlerdir.

Mu'tezile bu nedenle inançlarını temellendirmek için öncelikle Kur'ân'a başvurmuşlardır. Bunu yaparken de bazı Kur'ân âyetlerini delil olarak ileri sürmüşler, bazılarını ise görmemezlikten gelmişler ya da kendi anlayışlarına uygun bir yorumla âyetleri yorumlamışlar ve bu âyetlerden destek aramışlardır.

(49) Ebu Zehra, a.g.e., s.160.

B. KÂDÎ ABDULCEBBÂR'IN TEFSİR METODU

Kâdi Abdulcebbâr'ın bu tefsirini ve tefsirinde takib ettiği metodunu Mu'tezile mezhebinin tefsir anlayışı içerisinde değerlendirmemiz gerekir. Çünkü O, tefsirinde genel olarak mezhebinin tefsir anlayışına bağlı kalmış ve yorumlarını da bu itkâdî düşünceye dayandırmıştır. Mu'tezile'nin tefsir metodu ise dirâyete bağlıdır. Kâdi Abdulcebbâr'ın tefsiri de, bu nedenle bir dirâyet tefsiridir. Yine O'nun bu tefsiri, dirâyet tefsir ekolünden bağımsız olarak ortaya çıkan mezhebî tefsir ekolünün en çarpıcı bir örneğidir.

Kâdi Abdulcebbâr, mukaddimesinde bu tefsirini, te'lif gayesini ve önemini, Allah'a hamd ve Resulullah'a salavattan sonra ifâde etmiştir.

Kâdi Abdulcebbâr, mukaddimesinin giriş kısmında, Kur'ân-ı Kerim'in önemi üzerinde durmuştur. Kâdi Abdulcebbâr, Kur'ân'ın Allah'ın insanlara bir emâneti olduğunu, insanların ihtilaflarını çözeceğini ve O'nda geçmiş ve geleceğin haberlerinin bulunduğunu belirterek, Kur'ân'ın okunması ve anlaşılması gerektiğini ifâde etmiştir. Aynı şekilde, Kur'ân'ın Allah'ın ipi olduğunu, O'nu reddetmenin zulüm olacağını ve helâki gerektireceğini ve Kur'ân'ın her devirde eskimeden tazeliğini muhafaza edeceğini belirterek kısaca Kur'ân'a tâbi olmanın gerektiğini vurgulamıştır. O, bundan sonra Kur'ân'dan istifadenin nasıl olacağını, bazılarının Kur'ân'dan yanlış istifade ettiklerini hatırlatarak, O'ndan istifadenin ancak O'nun mabûnalarını anlama, mukkem ve müteşâbihî bilmekle mümkün olabileceğini söylemektedir. Ayrıca, müteşâbih konusunda yanlış anlayışlara sapıldığına da değinerek, bütün bunlara karşılık kendisinin bu konularda yaptıklarını şöyle ifâde etmektedir: "Bu sebeplerden dolayı biz, muhkemle müteşâbih

arasını ayırt eden bir kitabı yazmaya başladık. Bu kitabda, tertibi üzere Kur'ân sûrelerini arzettik. Sûrelerdeki müteşâbih âyetlerin manalarını, O'nu te'vil eden insanlardan bir grubun hata yönleriyle birlikte açıklamaya çalıştık. Bunları en büyük menfeate ulaşmak için yaptık. İnşallah sevap konusunda Allah'ın tevfikini dileriz(50)"; demektedir.

Kâdi Abdulcebbar'ın tefsir anlayışı konusunda ifade etmemiz gereken önemli bir husus ta, tefsirinde bağlı kaldığı mezhebî prensiplerini, zaman zaman ifade etmiş olmasıdır. Bu da O'nun âyetleri yorumlarken, mezhebinin ortaya koyduğu beş temel prensibe bağlı kalarak tefsir yaptığını göstermektedir. Bu bağlılığını açıkça gördüğümüz ve tesbit ettiğimiz bazı örnekler vermek istiyoruz.

1. Adl Prensibine Bağlı Olarak Yaptığı Tefsir

Kâdi Abdulcebbar, mezhebinin beş esasından birisi olan, adl prensibinden hareketle, insanın sorumlu olabilmesi için mutlak iradesinin var olması gereğini savunmuş ve tefsirinde yaptığı yorumlarını bu esasa dayandırmıştır.

Kâdi Abdulcebbar, bu esasa bağlı olarak, Yüce Allah'ın hidâyete çevirmesi ve dalalette bırakması ile ilgili âyetleri insanın mutlak iradesine hâlel getirmeyecek şekilde te'vil etmiştir. O, Allah'ın hidâyette kılmasını, sevaba, cennete, basîret fazlalığına ve sevap yollarına ulaştırması anlamlarında yorumlamıştır(51). Yine Allah'ın dalalette kılmasını ise, azaba, cehenneme ve kötü neticeye ulaştırması anlamlarında anlamış-

(50) Kâdi Abdulcebbar, *Tenzihü'l-Kur'ân Anî'l-Mafâin*, Beyrut, ts. Mukaddîme, s.6.

(51) Kâdi, a.g.e., s.70, 103, 108, 176, 219.

tır(52). İçerisinde "dilemek" anlamında kelime geçen âyetleri ise,Allah'a değil de insanlara izâfe etmiştir(53). Kâdi Abdulcebbâr'ın bu konularda yaptığı te'villerini tefsirinin her sahifesinde görmek mümkündür. Meselâ:

Kâdi Abdulcebbâr, Nahl sûresinde geçen, "Biz her ümmete Allah'a ibâdet edin ve putlara tapmaktan sakının diye Peygamber gönderdik. Sonra içlerinden bir kısmına Allah hidâyet etti. Bir kısmının da üzerine sapıklık hak oldu(54) âyetinin tefsirinde, bu âyetin, Allah'ın hidâyette kıldığına ve sapıtığına, yâni bunların O'nun yaratması ile olduğuna delâlet edip etmediği sorusuna cevap olarak:

"وهو ابنا ان المراد فمنهم من هدى الله الى الثواب لتمسكه بالعبادة فمنهم من سقطت عليه الضلالة عن الثواب الى العقاب بمعصيته"

"Bu âyetten murad; onlardan bir kısmını,Allah,ibâdetlere sarılmalarından dolayı sevaba ulaştırdı. Bir kısmına da günahlarından dolayı sevaptan azaba sapsmaları hak oldu" (55) demektedir.

Kâdi Abdulcebbâr, bu te'villerine delil olarak, mezhebî görüşlerine uygun âyetleri kullanmıştır. Yine O'nun bu te'villerini devrinin siyâsî atmosferi içerisinde değerlendirdiğimiz zaman, bunların Cebriye mezhebine bir reaksiyon niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Ancak bu te'viller Allah'ın yaratıkları üzerindeki iradesini inkâr ettiği için, diğer İslâm mezhepleri tarafından eleştirilere maruz kalmıştır.

(52) Kâdi, a.g.e., s.107,178,207,209.

(53) Kâdi, a.g.e., s.19,160,272.

(54) 16.Nahl 36.

(55) Kâdi, a.g.e., s.219.

2. Tevhid Prensibine Bağlı Olarak Yaptığı Te'viller

Mu'tezile mezhebinin itikâdî açıdan temelini oluşturan esas, tevhid esasıdır. Bu nedenle Kâdi Abdulcebbar'ın da üzerinde en çok durduğu konular tevhid prensibine bağlı olanlarıdır.

Kâdi Abdulcebbar, bu esasa bağlı olarak Yüce Allah'ın zâtıyla ilgili müteşâbih âyetleri, Allah'ın ilmi, kudreti ve benzeri manalarla te'vil etmiştir(56). Yine O, Allah'ın Ahirette görülmeceğine, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna ve Allah'ın kudretinin hâdis olup(57), unutmamasının ise terk etmesi(58) anlamına geldiği yolundaki yorumlarını da bu esasa dayandırmıştır.

Kâdi Abdulcebbar, yaptığı bu tefsirlerinde, mutlak teşbihten hareketle Allah'ın yaratıklara benzemediğini savunmuştur. Meselâ: Bakara sûresinde geçen "O'nun kürsüsü (mülk ve saltanatı) gökleri ve yeri çevrelemiş, kaplamıştır" (59) âyetinin tefsirinde, bu âyetin, Allah'ın kürsiyi kapladığına delâlet edip etmediği sorusuna cevap olarak:

وهو إنما المراد بهذا الإضافة أنه مكان لعبادة الملائكة كما يقال في الكعبة أنها بيت الله.

"Buradaki izâfetten murad; kürsinin melekler için ibâdet mekânı olmasıdır. Bu tıpkı Kâbe'ye 'Beytullah' denmesi gibidir." (60) demektedir.

Kâdi Abdulcebbar, bu âyetin tefsirinde tevhîd esasına bağlı olarak teşbih konusunda hassas davranmış ve bu âyetteki kürsîden maksadın melekler için ibâdet mekânı olduğunu savunmuştur. Yine O, devamla kürsiden

(56) Kâdi, a.g.e., s.17, 51, 127, 200.

(57) Kâdi, a.g.e., s.34, 152, 176, 198, 243, 264, 380.

(58) Kâdi, a.g.e., s.51, 421.

(59) 2.Bakara 255.

(60) Kâdi, a.g.e., s.51.

ilim ve kudretin de anlaşıldığını belirtmiştir. Ancak O, kendisinin görüşünün daha doğru olduğunu ifâde etmiştir. O, bu âyetle Allah'ın kendi kudretini bildirmek istediğini ise sebep olarak açıklamıştır.

Kâdi Abdulcebbar, tefsirinde bu metoda geniş yer vermiştir. O'nun bu konularda yaptığı yorumlar mezhebinin görüşlerine uygundur.

3. el-Menziletü Beyne'l-Menzileyn Prensibine Bağlı Kalarak Yaptığı Tefsir

Kâdi Abdulcebbar, tefsirinde bu prensibe bağlı olarak, amel ile imân arasında direkt bağ kurmuş, yani ameli imâna dahil etmiştir. Buna bağlı olarak da, bazen "İmân doğruluktur", bazen de "İmân ihlastır" (61) ifâdelerini kullanmıştır.

Kâdi Abdulcebbar'ın bu esasa dayalı olarak yaptığı te'villerin temelini yine mutlak irade kavramı oluşturmaktadır. Yâni, buna göre insanın işlediği her davranışın sevab ve cezasını mutlaka görmesi gerekmektedir.

Meselâ: Kâdi Abdulcebbar, Enfal sûresinde geçen "Mü'minler o kimse-lerdir ki namazı gereği üzere kılar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan hak yolunda harcarlar" (62) âyetinin tefsirinde, bu âyetlerle mü'minlerin vasıflarının belirtildiği ve dolayısıyla imânın ilim ve amelle artacağını açıklamıştır. Özellikle namaz ve zekatın mü'minler için birer vasıf olarak zikredildiğine işâret ederek şöyle devam etmiştir:

”وَبَلَّغْ ذَلِكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يَمَانُ قَوْلٌ وَعَمَلٌ وَبِرٌّ كُلُّ صَرْفٍ الطَّامِعَاتِ وَأَنْ الْمُؤْمِنِينَ لَا يَكُونُ
مُؤْمِنًا إِلَّا بَانَ يَفْعَلُ بِحَقِّ الْعِبَادَاتِ وَمَنْ وَقَعَتْ مِنْهُ كَبِيرَةٌ خَرَجَ أَنْ يَكُونَ مُؤْمِنًا

(61) Kâdi, a.g.e., s.14,36,158,243.

(62) 8.Enfal 3.

"Bunların hepsi imânın söz ve amel olduğuna delâlet eder. Yine bunun içerisinde bütün taatlar da girer. Ve bir kişi ibâdetleri tam hakkıyla yaparsa ancak o zaman mü'min olur. Büyük günah işlediği zaman ise mü'min olmaktan çıkar" (63).

Kâdi Abdulcebbar, bu yorumu ile mezhebinin imân-amel ilişkisini tam olarak yansıtmıştır. Yâni, ameli imanın bir cüz'ü olarak belirtmiştir. Yine bu yoruma göre, büyük günah işleyen mü'min olmaktan çıkar, ancak ifade ettiği kelime-i şahadetten dolayı kâfir de olmaz. İmân ile küfür arasında bir yerde bulunur. Bu yer ise fısk mertebesidir. Böyle bir kişinin tevbe etmesi gerekir. Tevbe etmeden ölürse, kâfir sayılır. Kâdi Abdulcebbar, bu açıklamalarında mezhebinin esaslarına bağlı kalmıştır. Mu'tezile'nin dolayısıyla Kâdi Abdulcabbâr'ın bu yorumları, kendi arasındaki bazı siyâsî mezheplere reaksiyon niteliğindedir. Yine Kâdi Abdulcebbar'ın bu te'villerini O'nun yaşadığı dönemin genel durumu içerisinde değerlendirmemiz daha uygun olmaktadır.

(63) Kâdi, a.g.e., s.158.

3. BÖLÜM

KÂDİ ABDULCEBBAR VE TEFSİRİ (TENZİHU'L-KUR'AN ANİ'L-METAİN)

A. TENZİHU'L-KUR'ÂN'IN MAHİYETİ

Hicrî dördüncü asırda Basra'da yetişen, daha sonra Rey'e göç ederek orada kuvvetli bir mektep kuran ve bir çok öğrenci yetiştiren Kâdi Abdulcebbâr, İslâmî ilimlerle ilgili olarak pek çok eser bırakmıştır. Bu eserleri içerisinde tefsire dair olanlardan birisi bizim üzerinde çalıştığımız "Tenzihü'l-Kur'ân" isimli eseridir.

Kâdi Abdulcebbâr, bu tefsirini klâsik tefsir metodlarından farklı olarak, kendi zamanına kadar pek nâdir kullanılan bir metodla yazmıştır. Bu metod, normal anlatım yerine, soru-cevap şeklinde kendisini gösteren uslup farklılığıdır. Kâdi Abdulcebbâr bu metoda bağlı olarak önce soru sormakta, sonra da bu soruya kendisi cevap vermektedir. Bu metodu bazı müfessirlerde de görmekteyiz. Meselâ, Zemahşerî(Ö.538/1144) tefsirinde

Abdulkadir er-Râzî(Ö.666/1267) de, Esiletü'l-Kur'ân isimli eserinde bu metodu kullanmıştır. Ölüm tarihleri dikkate alındığında Kâdi Abdulcebbâr-dan sonra gelen bu müelliflerin bu metodu ondan almış olmaları söz konusu olabilir.

Kâdi Abdulcebbâr tefsirinde bu metoda bağlı olarak genellikle "ربما قيل" ifadesi ile soru sormuş "وهو لنا" ifâdesi ile de konuya geçerek tefsirini yapmıştır.

Tenzîhu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın bütün âyetlerinin tefsir edildiği bir kitap değildir. Bu tefsir, Bakara sûresinden, Nâs sûresine kadar olan bütün sûreleri içine almaktadır. Ancak bu sûrelerden bazı âyetler tefsir edilmektedir. Kâdi Abdulcebbâr bu tefsirinde mezhebî görüşlerini destekleyen âyetleri ele alarak tefsir etmiştir. Diğer mezhebî tefsirlerde de bu uslubu görmekteyiz. Bu nedenle Kâdi Abdulcebbâr'ın, Kur'ân'ın bazı âyetlerini tefsir etmiş olması gayet tabiidir.

Biz, bu çalışmamızda Tenzîhü'l-Kur'ân'ın, Dâru'l-Nehdeti'l-Hâdis baskısını esas aldık. Tenzîhü'l-Kur'ân'ın bu nüshası, Beyrut'ta basılmıştır. Baskı tarihi belirtilmemiş olup, aynı zamanda tahkiki de yapılmamıştır. Eserin bu baskısı, 495 sahife olup, baş kısmında müellifi tanıtan bir giriş ve mukaddime vardır. Son kısmında ise sûrelerin sahife numaralarını veren bir fihrist mevcuttur.

B. TENZİHU'L-KUR'ÂN'IN KAYNAKLARI

Kâdi Abdulcebbâr tefsirinde hiç bir kaynak ismi vermemiştir. Metnin içerisinde de hiç bir kitap ismi vermemektedir. Ancak bazan sadece şahıs ismi vererek, bazan da isim vermeden nakiller yapmıştır. Bu nedenle biz O'nun tefsir kaynaklarını verirken, şahıs ismi belirterek yaptığı nakiller ve şahıs ismi belirtmeden yaptığı nakiller olarak iki kısma ayırarak vereceğiz.

1. Şahıs İsmi Belirterek Yaptığı Nakiller

Kâdi Abdulcebbâr, tefsirinde nakiller yaparken en çok «وقرروي عن الحسن» "Hasan'dan rivâyet olunmuştur" (64) ifâdelerini kullanmıştır. Burada mezkur kişi, Ebu'l-Hasan İbrahim b.Seleme el-Kattân(Ö.345/956)dır. Kâdi Abdulcebbâr bu hocasından hâdis öğrenmiş olup, aynı zamanda şafiî fikhını da bu kişiden öğrenmiştir (65).

Kâdi Abdulcebbâr, tefsirinde İbni Abbas'tan(Ö.68/687) da nakillerde bulunmuştur. Kâdi Abdulcebbâr İbni Abbas'tan yaptığı nakillerde bazan «وقرروي عن ابن عباس» "İbni Abbas'tan mervîdir", bazan da «الحكى عن ابن عباس» "İbni Abbas'tan şöyle hikaye olunmuştur" (66) ifâdelerini kullanmıştır.

Kâdi Abdulcebbâr tefsirinde Hasan-ı Basrî'den(Ö.110/728)de nakillerde bulunmuştur. O, bu nakillerinde «قال الحسن البصري» "Hasan-ı Basî şöyle demmiştir" (67) ifâdesini kullanmıştır.

(64) Kâdi, a.g.e., s.22.

(65) Fuâd Sezgin, GAS, I, 186.

(66) Kâdi, a.g.e., s.98.

(67) Kâdi, a.g.e., s.326.

Görüldüğü gibi Kâdi Abdulcebbâr tefsirinde bazı isimlerden nakillerde bulunmuş, ancak bu nakilleri yaptığı kitap isimlerini belirtmemiştir.

2. Şahıs İsmi Belirtmeden Yaptığı Nakiller

Kâdi Abdulcebbâr genellikle isim belirtmeden nakillerde bulunmuştur. O'nun yapmış olduğu bu nakilleri kısa ve özür. O, bu nakilleri yaptıktan sonra kendi görüşünü açıklamaya geçmiştir. O, bu nakillerinde çoğu kez şu ifâdeleri kullanmıştır.

"وغير روى في الخبر" "Haberde şöyle rivâyet olunmuştur" (68).

"روى عن بعض الصحابة" "Bazı sahâbeden şöyle rivâyet olunmuştur" (69).

"كما روى عن بعضهم" "Bazılarından rivâyet olunduğu gibi" (70).

Kâdi Abdulcebbâr, bu ifâdeleri kullanarak pek çok nakillerde bulunmuştur. Ancak, O'nun bu nakilleri kimlerden yaptığını anlamak mümkün değildir.

(68) Kâdi, a.g.e., s.46,224.

(69) Kâdi, a.g.e., s.97.

(70) Kâdi, a.g.e., s.104.

C. TENZİHU'L-KUR'ÂN'IN RİVÂYET YÖNÜ

Rivâyet tefsiri; bazı âyetleri beyân ve tefsir etmek için bizzat yine Kur'an'daki başka âyetlerle, Hz.Peygamber'in, Sahâbenin ve Tabiinin sözleriyle açıklamaktır(71).

Müfessirlerden bazıları tefsirlerinde seleften nakledilen haberlerle yetinirken, bazıları da bu haberlerle yetinmeyerek, kendi görüş ve kanaatlerini de belirtmişlerdir.

Bir müfessir olarak Kâdi Abdulcebâr ise tefsirinde hem kendisinden önceki açıklamalardan istifade etmiş, hem de kendi tefsir metoduna bağlı olarak, kendisinin kanaat ve görüşlerini ifâde etmiştir.

Kâdi Abdulcebâr'ın tefsirini rivâyet tefsiri açısından ele alırken, O'nun rivâyet tefsirinden az da olsa istifade ettiğini görmekteyiz.Ancak, O, rivâyet tefsirinden amaç almaktan ziyâde vasıta olarak istifade etmiştir. Kâdi Abdulcebâr rivâyet tefsiri açısından daha çok âyeti âyetle tefsir yolunu tercih etmiştir. O, âyeti âyetle tefsir ederken, daha çok, tefsirini yaptığı âyetten bir önceki veya bir sonraki âyetlerden ve konu bütünlüğü sağlaması bakımından diğer Kur'ân âyetlerinden de deliller getirmiştir. O, âyetlerin bitiş ve başlangıçlarını birleştirmiştir. Kâdi Abdulcebâr, âyeti âyetle tefsirinde kısa açıklamalardan sonra, kendi görüşünü destekleyen âyetleri ard arda sıralamıştır.

Kâdi Abdulcebâr, tefsirinde genelde âyeti âyetle tefsirle beraber, Sahâbe ve Tâbiundan da rivâyetlerde bulunmuştur. Şimdi O'nun rivâyet tefsiri açısından yaptığı tefsirini misalleri ile verelim:

(71) Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, Kahire, 1961, I, 152.

1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri

Kâdi Abdulcebbâr tefsirinde genellikle tefsirde en sağlam yol olan âyeti âyetle tefsir metodunu kullanmıştır. O'nun tefsirinin rivâyet yönü daha çok bu noktada gözükmetedir. Bu konuda yaptığı tefsirine örnekler verelim:

1.Örnek

Kâdi Abdulcebbâr Yunus sûresi 7.âyette geçen "...bize kavuşmayı ummayanlar..." ifâdesini ele alarak "Bu âyet Allah'ı görmenin caiz olacağına delil değil midir?" sorusuna: Onlar sevabımıza kavuşmayı ummazlar, cevabını vererek, buradaki "لَقَى" "karşılaşmak" manasının "Ru'yet" manasında olmadığını belirtmiştir. Bu görüşüne delil olarak ta, aynı âyetin sonundaki "...Dünya hayatına râzı ve onunla emniyet içerisinde olanlar..." ifâdesini kullanmıştır(72).

Kâdi Abdulcebbâr, bu âyeti tefsirinde mezhebinin tevhid esasından hareketle Yüce Allah'ın görülmeyeceğini savunmuştur. O'na göre bu âyetten murad; Onların kıyâmet gününe imân etmediklerini açıklamaktadır.

2.Örnek

Kâdi Abdulcebbâr, Hud sûresinin 45.âyetinin tefsirinde, Hz.Nuh'un oğlunun kendi ehlinden olduğu konusunda Allah'a dua ettiğini, neticede ise oğlunun kurtarılmadığına dair sorusuna, cevaben: "Allah Nuh'a ehlini kurtaracağını va'detti. Bundan da kendisine imân edenleri kasedetti. Nuh ise oğlunun da bunlara dahil olduğunu zannetti" diyerek bu görüşüne bir

(72) Kâdi, a.g.e., s.176.

sonraki "O, senin ehlinden değildir. O, salih olmayan bir amel sahibidir" (Hud 46) âyetini delil getirmiştir. O'na göre bu âyetten murad; Nuh'un ehlinden imân edenlerin var olduğunun bildirilmesidir(73).

Kâdi Abdulcebbar bu âyeti tefsir ederken mutlak tenzihten hareketle, Hz.Nuh hakkında câiz olmayan bir hususu iptale çalışmıştır. Çünkü O, tefsirinde Peygamberler hakkında câiz olmayan şek, zulüm ve benzeri gibi hususlardan kaçınmış ve bu ifâdelerden doğacak yanlış anlamalara da fırsat vermemiştir.

(73) Kâdi, a.g.e., s.183.

2. Kur'ân'ı Sünnetle Tefsiri

Kur'ân tefsirinde sünnetin önemli yeri vardır. Çünkü sünnet Kur'an'ın açıklayıcısı ve İslâm'ın ikinci kaynağıdır.

Kâdi Abdulcebbar, tefsirinde sünnetten az da olsa istifade etmiştir. O'nun sünnetten istifadesi, başta mezhebinin görüşlerini te'yid etme konusunda olmuştur. Bununla birlikte O, sünnetten, farklı konularda da deliller getirmiştir.

Kâdi Abdulcebbar sünnetten deliller getirirken, hiç bir zaman senet veya kaynak belirtmemiştir. O'nun sünnetten istifade ederken kullandığı bazı tabirler şunlardır:

"وقرر رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم) انه قال " "Resulullah(s.a.v.)'in şöyle dediği rivâyet olunmuştur(74): "كما قال (صلى الله عليه وآله وسلم) " "Resulullah(s.a.v.)'in dediği gibi" (75) ve benzeri ifâdelerdir. Şimdi Kâdi Abdulcebbar'ın sünnetten istifade ederek yaptığı tefsirine örnekler verelim:

1.Örnek

Nisâ sûresinin 129.âyetinde, Yüce Allah nikâhlanması haram olan kadınları açıklamıştır. Kâdi Abdulcebbar bu âyetin tefsirinde, sünnetten olan haramlılığın da nesepten olan haramlılığa eşit olduğunu belirterek(76),bu âyeti tefsir için, Resulullah(s.a.v.)'in şu hâdisini rivâyet eder:

" انه قال يحرم من الرضا ما يحرم من النسب " "Resulullah şöyle buyurmuştur: Neseb cihetinden haram olanlar, süt cihetinden de haramdır(77).

(74) Kâdi, a.g.e., s.91.

(75) Kâdi, a.g.e., s.116.

(76) Kâdi, a.g.e., s.91.

(77) Ebu Abdullah Muhammed b.İsmail el-Buhârî, Sahîhi Buhârî, Kitabus-Sahadet, H.No 20.

Kâdi Abdulcebbar, bu durumda âyette bildirilen neseb haramlılığı ile süt haramlılığı arasında farkın olmadığını ifâde etmiştir.

2.Örnek

Nahl sûresinin 25.âyetinde, kâfirlerin sapıttıkları insanların da günahlarını yüklenecikleri bildirilmiştir. Kâdi Abdulcebbar, "bu nasıl olur?" şeklindeki bir soruya cevaben: "Onların diğer insanların küfürlerine sebep olmalarından dolayı, âyetten maksad, sapıtanların günahlarının daha büyük olmasıdır" diyerek cevap vermiştir. O, bu görüşüne delil olarak da, Resulullah(s.a.v.)'in şu hâdisini delil getirmiştir:

" كما روى عنه (صعلم) فيمن سى سنة سببت ان عليه وزر ووزر من سبها

"Resulullah(s.a.v.)'den rivâyet olunduğu gibi: Her kim kötü bir âdet başlatırsa bu kötü âdetin ve onu işleyenlerin günahı, onu ilk başlatanların üzerinedir" (78).

Kâdi Abdulcebbar, bu görüşünü mezhebinin adâlet esasına bağlı olarak savunmuştur. Çünkü bu esasa göre, bir kimse başka birisinin günahını yüklenemez. Kâdi Abdulcebbar bu hâdisin . âyeti açıkladığını ifâde etmiştir (79).

Kâdi Abdulcebbar buna benzer görüşlerini tefsirinde sıkça görmek mümkündür. Meselâ: Küçük yaşta ölen müşrik çocuklarının babalarının küfüründen dolayı sorumlu tutulamıyacaklarını ve benzeri hususları ifâde etmeye çalışmıştır.

Netice olarak, Kâdi Abdulcebbar'ın tefsirinde gerek farklı hususlarla ilgili âyetleri açıklamak ve gerekse kendi mezhebi görüşlerini kuvvetlendirmek için sünnetten istifade ettiğini görmekteyiz(80).

(78) Müslim el-Haccâc el-Kuşeyri, Sahihî Müslim, Mutâbu'î-İlm, H.No 11.

(79) Kâdi, a.g.e., s.219.

(80) Kâdi, a.g.e., s.116, 159, 188.

3. Kur'ân'ı Sahâbe ve Tabiin'in Sözleriyle Tefsiri

Kur'ân tefsirinde, sünnetten sonra en önemli ve güvenilir kaynak şüphesiz sahâbe sözleridir. Çünkü onlar, Kur'ân'ın inmesine ve tatbikine şahit olmuşlardır.

Kâdi Abdulcebâr da her müfessir gibi Sahâbe ve Tabiin'in sözlerinden istifade etmiştir. Ancak O, bu sözleri delil olarak kullanırken hiç bir senet ve kaynak ismi belirtmeden, direkt olarak bu sözleri nakletmiştir. Şimdi O'nun bu konuda yaptığı tefsirine örnekler verelim:

1.Örnek

Yüce Allah, Tâhâ sûresinin 70.âyetinde, sihirbazların öldürülmeye ve asılmaya karşılık, İmân ve Âhret sevabını tercih ettiklerini bildirmiştir. Kâdi Abdulcebâr, bu âyetin tefsirinde sihirbazların durumunu, İbni Abbaş'tan gelen şu rivâyetle açıklamıştır:

" فامكن عباس بن عباس رضي الله عنه انه قال اصبحوا من اهل النار و امروا من اهل الجنة "

"Onlar, Cehennem ehli olarak sabahladılar ve cennet ehli olarak akşamladılar" (81).

Kâdi Abdulcebâr bu tefsir ile Hz.Musa'ya inanan sihirbazların davranış güzelliğine işâret etmektedir.

2.Örnek

Kâdi Abdulcebâr, Yüce Allah'ın, "O'na kıyâmette şöyle diyeceğiz:Oku kitabını, bugün üzerine hesap görücü olarak nefsin sana yeter" (82) âye-

(81) Kâdi, a.g.e., s.256.

(82) 17.İsra 15.

tini tefsir ederken, Hasan-ı Basrî'den şöyle rivâyette bulunur:

" قال الحسن البصري لقد عدل عليكم من جعلك حسيب نفسك "

"Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Şüphesiz yaptıkların sana hesap vermede yeterli olarak dönecektir" (83). Kâdi Abdulcebbâr, bu âyeti tefsirinde mezhebinin vaîd esasından hareketle, insanın yaptıklarının karşılığını mutlaka göreceğini savunmuştur. O'na göre bütün bu korkutmalar da gûnahtan uzak durulduğunu görmekteyiz. Verdiğimiz bu iki örneğin dışında Kâdi Abdulcebbâr'ın, tefsirinde Sahâbe ve Tabiin sözlerinden fazlaca istifade etmediğini görmekteyiz.

(83) Kâdi, a.g.e., s. 326.

4. Kur'ân'ı Nüzul Sebebiyle Tefsiri

Kur'ân'ı Kerim diğer semâvî kitaplardan farklı olarak toptan inmemiş, hâdiselere bağlı olarak parça parça inmiştir. Bazı âyetler, meydana gelen bir olaya çözüm veya hüküm getirmek veyahut da Hz.Peygamber'e sorulan bir soruya cevap vermek için nâzil olmuştur. İşte bir sûrenin veya bir âyetin inişine sebep olan hâdise veya soruya tefsir usulünde "sebebi nuzul" denilmektedir.

Şüphesiz, nuzul sebeplerinin tefsirde büyük önemi vardır. Müfessir Kâdi Abdulcebbâr ise tefsirinde, zâhiren yanlış anlaşılan ve âdeten uygun görülmeyen, lâfız ve anlamları kendi tefsir anlayışına bağlı olarak tefsir ederken, sebebi nuzulden istifade etmiştir.

Kâdi Abdulcebbâr nuzul sebeplerine bağlı olarak yaptığı tefsirlerinde, mezhebinin metodu dışına çıkmamıştır. O'nun bu konuda kullandığı rivâyetler kendi anlayışını destekleyici mahiyettedir. Şimdi O'nun bu tefsirine örnekler verelim.

1.Örnek

Kâdi Abdulcebbâr, Yüce Allah'ın "O yaptıklarından dolayı, azaptan kurtulacağını zannederek sevinenleri kurtulmuş sanma" (Al-i İmran:188) âyetini tefsir ederken, bu âyetin insanları sapıtmaları, Resulullah'ı yalanlamaları ve yaptıkları benzeri haksızlıklara rağmen, kendilerini Allah'ın oğulları ve sevgilileri olduklarını söyleyen Yahudiler hakkında nâzil olduğunu ifâde etmiştir(84).

(84) Kâdi, a.g.e., s.84.

Kâdi Abdulcebbâr, sebebi muzulden istifade ederek yaptığı bu tefsiri ile, inanç açısından, Allah katında İslâm'dan başka hak din olmadığını belirtmiştir. Kâdi Abdulcebbâr, aynı şekilde Yahudilerin yaptıkları ile söylediklerinin gerçeklerle bağdaşmadığını, dolayısıyla onların sözlerinde yalancılar olduklarını da ifâde etmiştir.

2.Örnek

Nisâ sûresinin 51.âyetinde, Ehli kitaptan olanların putlara imân ettikleri ve bununla da kalmayarak, kâfirler için "Bunlar Allah'a imân edenlerden daha doğru yoldadırlar" dedikleri bildirilmiştir.

Kâdi Abdulcebbâr, bu âyetin tefsirinde, Yahudilerden puta tapan hiç bir kimsenin olmamasına rağmen bu durumun nasıl izah edilebileceği sorusuna, İbni Abbas'tan rivâyetle şöyle cevap verir: Ka'b b.Eşref Medine'den Mekke'ye geldi. Ve Kureyş'e "Siz Muhammed'den daha hayırlısınız" diyerek, onlara yardım vadetti. Bunun üzerine Kureyş O'na şöyle dedi: "Siz ehli kitapsınız; biz size inanmayız; bu bir aldatma olmasın; eğer bize güven vermek istiyorsan şu iki puta secde et" dediler. Bundan sonra O da bunu yaptı ve bunun üzerine bu âyet nazil oldu(85) demektedir.

Kâdi Abdulcebbâr yaptığı bu açıklama ile, insanlar tarafından bilinmeyen ve hayretle karşılanan bu durumu sebab-i muzulden istifade ederek açıklığa kavuşturmuştur.

Kısaca Kâdi Abdulcebbâr, kendi tefsir anlayışına bağlı olarak sebebi muzulden büyük bir ölçüde istifade etmiştir(86).

(85) Kâdi, a.g.e., s.98.

(86) Kâdi, a.g.e., s.80,83,213,236,263.

5. Kur'ân'ı Nâsîh ve Mensuhla Tefsiri

Tefsir usulu ilminin önemli bir konusu olan Nâsîh ve Mensûh, tamamıyla rivâyete dayanan ve daha çok Kur'ân'ın ahkâm âyetlerini ilgilendiren bir ilimdir. Nesh; Şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir delille kaldırılması veya değiştirilmesi demektir. Bu durumda sonraki hükme nâsîh, geçerliliği kaldıran önceki hükme ise mensûh denilir.

Kâdi Abdulcebâr yeri geldiği zaman usûlî bilgi olarak nesh konusunda bilgi vermiştir. Meselâ: bakara sûresinin 106.âyetinin tefsirinde verdiği

" لا يفرق ان يعلمنا ذلك بقدر ان او يوحى الى الرسول "

"Neshin, Kur'ân veya hâdisle bize bildirilmesi arasında fark yoktur (87) ifâdesiyle, Nesh'i kabul ettiğini ve neshin hem âyetle ve hem de hâdisle olabileceğine dair görüşünü belirtmiştir.

Yine Kâdi Abdulcebâr, Âl-i İmrân sûresinin 3.âyetinin tefsirinde de neshle ilgili olarak, nâsîh ve mensûhun semâvî kitapların birbirlerini doğrulamalarına mâni olmadığını ifâde ederek şu görüşü savunmaktadır:

"(سئل) دجا قيل اذا كان في القرآن ما يخالف ما في التورات والانجيل من النسخ فعميره فكيف يقاد (نزل عليك الكتاب بالحق صدقًا لما بين يدي) وجرابنا ان النسخ لا يكون مخالفًا للنسخ تصدق به في وقت والنسخ تصدق به بعد ذلك الوقت من خلاف فيه وفي شريعتنا نسخ و منسوخ وليس ذلك بموجب ان لا يبرهن بصره بعضا "

"Kur'ân'da olan bir şey gerek nesh ve gerekse başka şeylerden dolayı, Tivrât ve İncil'e muhalif olursa, Kur'ân'ın kendisinden öncekileri tasdik ettiğini beyan eden âyet nasıl anlaşılır? denilirse, cevabımız: Nâsîh'in olması muhalefet olmaz, çünkü mensuhla belli bir zamanda ibâdet

olunup, nâsihle de o zamandan sonraki zamanda ibâdet olunur. Bunda bir hilâf yoktur. Bizim şeriatimizde de nâsih ve mensuhun olması bazı emirlerin bazısını doğrulamamasını gerektirmez(88).

Yine Kâdi Abdulcebâr, Mâide sûresinin 46.âyetinin tefsirinde de aynı görüşünü ifâde ederek şöyle demektedir:

" وجوابنا ان وقوع النسخ في الشرائع لا يخرجها من ان تكون متفقّة "

"Şeriatlerde neshin olması, onları müttefik olmaktan çıkarmaz." Kâdi Abdulcebâr bu açıklamasının devamında, Kur'ân'ın dışındaki semâvî kitapların tahriflerinin bugün tesbit olunamamasından dolayı, insanı onlardan men ettiğini de ifâde etmektedir(89). Şimdi O'nun neshten istifade ederek yaptığı tefsirine örnekler verelim:

1.Örnek

Nisâ sûresinin 8.âyetinde mirâs taksiminde hazır bulunan yakınlar, yetimler ve yoksulların da rızıklandırılması istenmiştir. Kâdi Abdulcebâr, bu âyetin tefsirinde, "Onların terekeden hakkı yoktur" bunun faidesi nedir? sorusuna "Bu (uygulama) eskiden de var idi. Bu aynen, Allah'ın, yakınlarla, anne ve babaya miras âyetinden önce vasiyyeti vacib kılması gibidir" diyerek bu hükmün miras âyeti ile nesh olduğunu belirtmiştir(90).

Kâdi Abdulcebâr, bu tefsir ile İslâm'ın ilk yıllarında olan bir uygulamanın sonradan kaldırıldığını, misalle izah ederek âdeten muhalif görünen bu hususu açıklamıştır. Çünkü O'na göre hükümlerde maslahata bağlı olarak nesh'in olması câizdir.

(88) Kâdi, a.g.e., s.57.

(89) Kâdi, a.g.e., s.57, 118.

(90) Kâdi, a.g.e., s.88.

2.Örnek

Kâdi Abdulcebâr, Yüce Allah'ın: "Yeminlerinizin bağladığı kimselere de paylarını verin" (91) âyetinin tefsirinde, kişi anlaşmalarla neden mirasçı olacağı sorusuna: Bu, İslâm'ın ilk yıllarında geçerli idi. Sonra miras âyeti ile nesh oldu, şeklinde cevap verir. Aynı şekilde hicretle mirasçı olmanın da nesh olunduğunu kaydetmiştir(92).

Netice olarak Kâdi Abdulcebâr, neshten istifade ederek pek çok âyeti tefsir etmiştir. Ancak O, bu tefsirini itikâdî olmayan, muâmelâtla ilgili ve belirli konulara tahsis etmiştir.

(91) 4.Nisa 33.

(92) Kâdi, a.g.e., s.94.

6. Kur'ân'ı Kıraatle Tefsiri

Tefsir usulunde, kıraat, Kur'ân kelimeleri üzerinde med, kasır, hareke, sukun nokta ve irab bakımından olan değişikliklere denilmektedir. Kıraat ilmi bütünüyle rivâyete dayalı bir ilimdir. Bu ilmin Kur'ân âyetleri ile ilgili olması ve Kur'ân'ın mana ve tefsirinde ihtilaflara sebebiyet vermesi, tabiatıyla tefsir ilmine etki etmiş ve bu ilmin bir konusu olmuştur.

Kâdi Abdulcebbâr, kıraat ilminden kısmen de olsa istifade etmiştir. O'nun bu ilimden istifade etmesi, kendi mezhebinin görüşünü te'kid babında olmuştur.

Kâdi Abdulcebbâr, kıraat ilminden istifade ederken vermiş olduğu rivâyetlerde, şahıs ilmini bazı yerlerde belirtmiş, bazı yerlerde ise belirtmemiştir. Şimdi, O'nun bu konuda yaptığı tefsirini örnekleri ile açıklayalım:

1.Örnek

Kâdi Abdulcebbâr, Âl-i İmrân sûresinde geçen "Bir Peygambere emânete hiyânet etmek yaraşmaz" (93) âyetinin tefsirinde: "Bu peygamberler için sahih olur mu?" sorusuna cevap olarak:

”عجوبنا ان المراد ما كان له ان ينسب او ذلك
في احدى القرائين في قراءة الاخرى ما كان له ان يفعل فنزوه عن لامرين

"Bir kıraate göre bunun (hiyânetin) nisbet edilmesi, diğer bir kıraate göre ise bu nisbetin yapılması yaraşmaz. Biz (ise) her ikisinden de tenzih ederiz"(94) demektedir.

(93) 3.Âlî İmran 161.

(94) Kâdi, a.g.e., s.83.

Kâdi Abdulcebbâr, yaptığı bu tefsirini mezhebinin adâlet prensibine bağlı kalarak yapmıştır. O'nun kendi görüşünden önce farklı iki kıraatin okunuş tarzını rivâyet etmesi, bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Aynı zamanda, bu rivâyetler bu âyetin yanlış anlaşılması için birer ipucu teşkil etmektedirler. O, yaptığı bu rivâyetlerde görüldüğü gibi isim ve senet vermemiştir.

2.Örnek

Kâdi Abdulcebbâr, Tâhâ sûresinin 60.âyetinin tefsirinde "Bu ikisi (Musa ile Harun) muhakkak sihirbazdırlar." Bu ifâde açık bir lahm (hata) değil midir? Bu, Kur'ân'da nasıl câiz olur denilirse, cevabımız: Kurrâlardan çoğu bunu " *فزيرو* " şeklinde okumuştur. Ve bu kıraat, Hasan, Said b. Cübeyir, İbrahim en-Nehâî, Amr b.Ubeyd, İsâ b.Amr ve Asım'dan mervidir (95) demektedir.

Kâdi Abdulcebbâr, aynı soruya ikinci bir cevap olarak da; Zührî ve başkalarından bunun (yâni *ل*'nin) tahfifle olunduğunu nakletmiştir(96).

Kâdi Abdulcebbâr, bu âyetin tefsirinde, yine adâlet prensibine bağlı olarak peygamberleri, onlar için câiz olmayan bu vasıftan tenzihe çalışmıştır. O, bunu yaparken, dil ve gramer kaidelerinden istifade etmiş ve buradaki iraptan anlaşılan lahm'ın (yanlış anlama) doğru olmadığını izâh etmiştir.

Netice olarak, Kâdi Abdulcebbâr, tefsirinde kıraat ilminden istifade etmiştir. O, Kur'ân'ın mana ve nazmı ile ilgili olarak, gramer kaidelerini başarılı bir şekilde kullanmış ve bundan geniş ölçüde istifade etmiştir.

(95) Kâdi, a.g.e., s.83.

(96) Kâdi, a.g.e., s.255.

D. TENZİHÜ'L-KUR'AN'IN DİRÂYET YÖNÜ

Tefsir usulu ilminde, Dirâyet tefsirine rey ve ma'kûl tefsir de denilmektedir. Bu tefsir metodu kısaca, rivâyetlere münhasır kalmadan, dil, edebiyat, din ve çeşitli bilgilerden yararlanılarak yapılan tefsir demektir. Burada rey'den maksat ictihattır(97).

Tefsir tarihine baktığımızda bu tefsir metodunun bir zaruretten doğduğunu görmekteyiz. Bu zaruret ise, İslâm'ın ilk yıllarında, Arap dilinin korunması gerektiğine dair ihtiyaçtır.

İslâm âlimleri tarafından mu'teber kabul edilen dirâyet tefsiri, tefsirle ilgili rivâyetlerin ve nakillerin terk edilmediği ancak, istenen mananın bulunamaması halinde rivâyetlere uygun olarak dil, edebiyat ve çeşitli diğer ilimlerden istifade edilerek yapılan tefsirdir.

Mezhebî tefsir ekolleri içerisinde, Mu'tezile'nin tefsir anlayışında nakilden ziyâde akla önem verildiğini biliyoruz. Mu'tezile mezhebinin kendi devrinde önemli simalarından olan, Kâdi Abdulcebbar'ın da tefsirinde mezhebinin metoduna bağlı kalarak tefsir yaptığını görmekteyiz.

Kâdi Abdulcebbar, özellikle müteşâbih âyetleri tefsir ederken aklî izah ve mantıktan, zâhir-i manası kendi mezhebî esasları ile çatışan lâfızları da lugat ve şiirle te'vil yolunu kullanmıştır.

Buna göre, dirâyet tefsiri açısından O'nun bu tefsiri, mezhebinin görüşleri paralelinde aklî izahlara ve Arap dilinin kullanımına bağlı kalarak rey yönü ağırlıklı bir tefsirdir, diyebiliriz. Şimdi O'nun dirâyet tefsirinin konusunu oluşturan bölümleri misalleriyle incelemeye geçelim:

(97) İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulu*, Ankara, 1983, s.230.

1. Müteşâbih Âyetleri Tefsiri

Tefsir ilminin önemli bir konusu olan, müteşâbihât konusu tefsir tarihinde değişik anlayışlara ve farklı tefsir ekollerinin oluşmasına sebep olmuştur. Her İslâmî mezhep ve ekol müteşâbihâti kendi esasları doğrultusunda tefsir etmiştir. İslâm tarihi siyâsî açıdan incelendiğinde bu konunun, devletlerin yıkılması ve varlıklarını devam ettirmesinde istismara en açık bir konu olduğu görülmektedir.

İslâm'ın ilk yüzelli-ikiyüz yıllık siyâsî tarihi tetkik edildiğinde bu yıllarda ortaya çıkan itikâdî mezheplerin aynı zamanda birer siyâsî mezhep olduğu da anlaşılmaktadır. Sözkonusu İslâm'ın bu ilk iki asrında, ciddî bir şekilde kendisini, dini nasların siyâsî açıdan yorumuna adanmış tek mezhep, Mu'tezile mezhebi olmuştur.

Mu'tezile mezhebinin hicri dördüncü asırdaki imamı ise İmam Kâdi Abdulcebbar'dır.

Kâdi Abdulcebbar, Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerinin tefsirinde akılcı düşünmüştür. O, tefsirinde, müteşâbih âyetlerin varlığını, insanın düşünmesi ve akıl yürütmesi için bir nevi teşvik olarak belirtmiştir.

Kâdi Abdulcebbar, Yüce Allah'ın "Sana kitabı indiren O'dur. O'nun bazı âyetleri muhkemdir. Bunlar kitabın aslıdır, diğerleri de müteşâbihdir" (98) âyetinin tefsirinde, Kur'ân'ın indirilişinden murad, beyândır. Müteşâbih olarak nasıl indirilir? sorusuna, şöyle cevap vermiştir:

«كيف يجوز ان ينزل ما يشبه والمراد البيان . وجوابنا ان ذلك ربما يكون اصلاح واقوس والمعروفة
و في رغبة كل الناس والنظر في القرآن»

"Bazan (müteşâbih), bilgi konusunda ve insanları Kur'ân araştırmalarına teşvik etmekte daha uygun ve etkilidir." (99)

Kâdi Abdulcebbar, bu âyetin tefsirinde devamla, âyette ifâde olunan; ilimden rusuh sahibi olanların müteşâbihe inandıklarını ancak, O'nu bilmediklerini ifâde etmiştir: Bu konuda şöyle demektedir:

" *ان الراسخون في العلم يؤمنون بجملة ذرور ولا يحرفونه ولم يعن بذكر الاحكام* "

"İlimde rusuh sahibi olanlar (müteşâbihâtın) hepsine inanırlar. Ancak O'nu bilmezler. (Bundan) Ahkâm âyetleri kastolunmamıştır(100).

Kâdi Abdulcebbar müteşâbih âyetleri tefsirinde, mutlak tenzihten hareketle, Yüce Allah'la ilgili olarak, mekân, cisim ve yaratılışlara benzetilmeye dair lâfız ve ifadeler üzerinde daha çok dümüşür.Şimdi O'nun bu konudaki tefsirini örnekleri ile verelim:

1.Örnek

Kâdi Abdulcebbar, Enâm sûresinin 3.âyetinde geçen; "O; göklerde ve yerde (ibadete lâıyk) tek Allah'tır" ifâdesinin tefsirinde; "Allah vardır, ama mekânı yoktur. Allah için makam nasıl olur?" sorusuna, cevaben:

" *وجوابنا ان المراد انه والسوات والارض بان يعلمها ويحفظها ويدبرها* "

"Murad; O'nun semâvât ve arzı bilmesi, muhafaza etmesi ve düzenlemesi ile orada olması manasındadır(101)" demektedir. Böylece O, Yüce Allah'ı mekândan tenzih etmiştir.

(99) Kâdi, a.g.e., s.57.

(100) Kâdi, a.g.e., s.58.

(101) Kâdi, a.g.e., s.127.

2.Örnek

Kâdi Abdulcebâr, Nur sûresinde geçen "Allah,göklerin ve yerin nurudur" (102) âyetinin tefsirinde: "Bu âyet, Allah'ın cisim ve cisimlerin en güzeli olduğuna delalet etmez mi?" sorusuna cevaben:

" *جوابنا ان المراد انه منور السموات والارض* "

"(Bu âyetten) Murad; Allah, yerin ve göklerin aydınlatıcısıdır. Allah'ın nuru kendisine izâfe etmesi ise, aydınlatmada mübalağadır(103). şeklinde bir açıklama getirmektedir.

Netice olarak, Kâdi Abdulcebâr, müteşâbih âyetleri kendi mezhebinin esaslarına bağlı kalarak te'vil etmiştir. O, bu âyetleri te'vilden kaçınmamıştır(104).

(102) 24.Nur 35.

(103) Kâdi, a.g.e., s.286.

(104) Kâdi, a.g.e., s.119,132,175,253.

2. Kur'ân'ı Lugatle Tefsiri

Mezhebî tefsir ekolleri içerisinde, Mu'tezile mezhebinin, tefsir anlayışında aklın ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Mu'tezile, akıldan sonra ikinci kaynak olarak ise, dil ve lugate müracaat etmiştir.

Kâdi Abdulcebbâr da buna bağlı kalarak, tefsirinde dil yönünden lugavî izah ve kaidelere geniş yer vermiştir. Şimdi kısaca O'nun bu konudaki tefsirine örnekler verelim:

a. Bazı Kelimeleri Yüce Allah İçin Farklı Anlamda Kullanımı

Kâdi Abdulcebbâr, Bakara sûresinin 21.âyetinin tefsirinde "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ", "Umulurki korunursunuz" cümlesinde ve benzeri yerlerdeki "لَعَلَّ" edatının şek ifade edip etmediği sorusuna; İbn Abbas ve Hasan'dan rivâyetle "لَعَلَّ" ve "لَعَسَ" edatlarının Allah için vucub ifâde ettiklerini belirterek cevap vermektedir. Bu âyetin manasının ise "لَكِن تَتَّقُونَ" "Korunmaları için"(105) olduğunu ifade etmiştir. Kâdi Abdulcebbâr, İsra sûresinin 79.âyetinin tefsirinde de aynı görüşünü zizretmektedir(106). Kâdi Abdulcebbâr, bu âyeti tefsirinde, vaad ve vaîd prensibinden hareket etmektedir. Buna göre, Yüce Allah'ın itaat eden ve iyilik yapana sevap vermesinin vacib olduğunu, böylece bu edatların Allah için şek ifade etmeyeceklerini savunmaktadır.

b. Bir Edatı Farklı Anlamda Kullanması

Kâdi Abdulcebbâr, Yüce Allah'ın, "Sizin için Sina dağından çıkan bir ağaç (Zeytin ağacı) yarattık ki, hem yağ bitirir" (107) âyetinin tefsiri-

(105) Kâdi, a.g.e., s.17.

(106) Kâdi, a.g.e., s.232.

(107) 23.Muminun 20.

rinde " تَتَبَّ بِالرَّحْمَنِ " "yağ bitirir" ifâdesi ile ilgili olarak "yağ bitmez", denilirse, cevabımız: Âyetten murad, ağacın bitirilmesidir. O da zeytin ağacıdır. Yâni buradaki "ب" harfi "ل" harfinden bedeldir." (108) demektedir.

Kâdi Abdulcebbar, bu âyeti tefsirinde, mutlak tenzihten hareketle, âyetlerin mana ve lâfzında, Kur'ân için câiz olmayan ve âdeta uygun bulunmayan yanlış anlamaları izaha çalışmıştır. O, bu metodu tefsirinde sıkça kullanmıştır(109).

c. Bir Kelimeyi Başka Bir Âyetteki Anlamıyla Tefsiri

Kâdi Abdulcebbar, Yüce Allah'ın "Allah her şeyi kuşatmıştır" (110) âyeti hakkında Allah eşyayı kuşatan bir cisim midir? sorusuna, cevaben: "Bu âyetteki " محيطاً " "kuşatmak" kelimesi, " علم " "bilmek" manasınadır. Aynı şekilde Bakara sûresi 255.âyetteki " يحيطون " "kuşatmak" kelimesi de bu manadadır (Yâni Allah'ın ilminin kuşatmasıdır" (111) demektedir.

Kâdi Abdulcebbar, bu tefsiri, tevhid esasına bağlı olarak yapmıştır. O bu metodla yaptığı tefsirine geniş yer vermiştir(112).

d. Bir Kelimenin Manasını Kendisinin Bizzat Tefsiri

Enâm sûresinin 38.âyetinin tefsirinde: "Biz O, kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık" dermesine rağmen, Kur'ân'da bir çok şeyin ismi geçmiyor, bu nasıl olur? sorusuna, cevap olarak, Kâdi Abdulcebbar " اليَسْر " "şey" kelimesi üzerinde açıklama yapmış ve bu kelimedden muradın, din ko-

(108) Kâdi, a.g.e., s.107.

(109) Kâdi, a.g.e., s.31, 140.

(110) 4.Nisa 126.

(111) Kâdi, a.g.e., s.107.

(112) Kâdi, a.g.e., s.120, 200.

nusunda ihtiyaç duyulan hususlar olduğunu ifâde etmiştir. Şayet Allah bunu açıklamamış olsaydı, Kur'ân'ın eksik kalmış olacağını belirtmiştir (113).

Kâdi Abdulcebâr, bu tefsiriyle mutlak irade ve sorumluluğun olabilmesi için, dinin emirlerinin tam olarak bildirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. O'na göre zaten İslâm için bunun aksini düşünmek mümkün değildir. İslâm bundan münezzehtir(114).

(113) Kâdi, a.g.e., s.130.

(114) Kâdi, a.g.e., s.64,69,111.

3. Kur'ân'ı Sarf ve Nahiv İlimleri İle Tefsiri

a. Ayette Cem Yoktur Tertib Vardır

Kâdi Abdulcebbar, Nisâ sûresinin 34.âyetinde "Başkaldırmalarından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin. Onları yataklarda yalnız bırakın ve dövün" ifâdesinde: Kadınların başkaldırmaları nasihat ile geçerse, ayrılma ve dövme iyi olmaz, Allah bunu nasıl emretti? şeklinde olabilecek bir soruya cevap olarak: Burada murad, tertiptir, Cem değildir. Buna göre Allah Teâlâ sanki şöyle buyurmuştur: Onlara nasihat edin, fayda vermezse, yatakta ayrılın, bu da fayda vermezse dövün(115) şeklinde bir açıklama getirmektedir.

Kâdi Abdulcebbar, bu âyetin tefsirinde, emri bil-maruf ve nehy'i ani'l-münker esasından hareketle sözkonusu âyetteki "münkeri nehiy" üzerinde durmuş ve bunun yapılışına dair bilgi vermiştir. O'na göre bu esas uygulama da kolaydan başlanılmalıdır.

b. Ayetten Murad Sayıyı Belirtmektir

Kâdi Abdulcebbar, Nisâ sûresinin 176.âyetinin tefsirinde: "فان كانتا اثنتين" "Kız kardeşler iki tane olursa" ifâdesindeki "اثنتين" nin faydası nedir? sorusuna cevap olarak: "كانتا" dan sonra "صغيرتين" ve "كبيرتين" gibi sıfatların söylenmesi câizdir. Allah, burada "اثنتين" lâfzı ile muradın sayı olduğunu ifâde etmektedir. Bu da yerinde bir faydadır(116) demektedir.

(115) Kâdi, a.g.e., s.95.

(116) Kâdi, a.g.e., s.108.

c. Âyette Takdim ve Te'hir Vardır

Kâdi Abdulcebâr, A'raf sûresinde geçen "Bunun üzerine onları O, sar-sıntı yakaladı da yurtlarında diz üstü donakaldılar(117)" âyeti ile bir sonraki âyetten "Salih'te onlardan yüz çevirdi" ifâdesi arasında irtibat nasıl olur? (Yâni birinci âyette helak olma, ikinci de ise yüz çevirmenin gerekçesine dair) sorusuna, cevap olarak: Burada takdim ve te'hir vardır. Kelâm'da bu şekilde kullanım çok olur(118) demektedir.

Kâdi Abdulcebâr, bu uslupla pek çok âyeti tefsir etmiştir.

(117) 7.Araf 178.

(118) Kâdi, a.g.e., s.149.

4. Tefsirinin Fıkıh Yönü

Kâdi Abdulcebbâr'ın bu tefsirini fıkıh açısından incelediğimizde, O'nun fikhî âyetleri tefsir ederken, fikhî konuları ayrıntılarına girmeden, yüzeysel bir şekilde tefsir ettiğini görmekteyiz. O, yaptığı bu açıklamalarında hiç bir fıkıh mezhebinin ve mezheb imamının ismini belirtmemiştir.

Ancak, Kâdi Abdulcebbâr, bazan İslâm âlimlerinin herhangi bir konudaki görüşünü belirtirken "Âlimler şu kanaattedirler" diyerek kısa nakillerde bulunmuştur.

Kâdi Abdulcebbâr, uzun yıllar kadılık yapmasına rağmen, açıklamalarında daha çok itikâdî açıklamalara yer vermiştir. Bunun sebebini ise O'nun yaşadığı devirdeki yaşanan sosyal olaylara ve siyâsî yapıya bağlamamız gerekmektedir.

Kâdi Abdulcebbâr, tefsirinde fıkıhla ilgili yaptığı bu kısa açıklamalarında, fikhî âyetlerin hikmet ve muradını belirtmek istemiştir.

Kısaca O'nun fikhî âyetleri tefsirini iki sebebe bağlamamız mümkündür:

- a. Âyetlerdeki hükümleri hikmetlerle açıklaması,
- b. Âyetlerdeki muradı belirtmesi.

a. Âyetlerdeki Hükümleri Hikmetlerle Açıklaması

Kâdi Abdulcebbâr, âyetlerin ifâde ettiği fikhî hükümlerden, akla, şeriate ve insan fitratına aykırı görünenlerini hikmet ve mantıkla izah et-

miştir. Şimdi O'nun bu konudaki tefsirine bir örnek verelim:

Örnek:

Kâdi Abdulcebbar, Bakara sûresinin 179.âyetinde "Kısasta sizin için hayat vardır" ifâdesini şöyle tefsir etmektedir:

" لَنْ مَن تَصُورَ أَنَّهُ إِذَا قَتَلَ يُقْتَلُ كَفَى عَنِ الْقَتْلِ نَيْبِي هِيَ مَن قَتَلَهُ "

"Çünkü bir kimse başkasını öldürmekle kendisinin de öldürüleceğini anlarsa öldürme işinden elini çeker ve böylece öldüreceği kişi hayatta kalmış olur." (119) Kâdi bu âyeti tefsirinde, "Kısasta hayatın olmasını hikmetle açıklamıştır. Yine O aynı metodla, içkide menfeatın olmasını mantıkla izaha çalışmıştır(120).

Kâdi Abdulcebbar, bu metodu, fıkın ibâdet ve muâmelâtla ilgili bütün konularında kullanmıştır. Bize göre O'nun kullandığı bu metot bir çok açıdan faydalı olmuştur. Çünkü, insanlar her devirde bu türlü tefsirlere ihtiyaç duymuşlardır.

b. Fıkhi Âyetlerde Muradı Belirtmesi

Kâdi Abdulcebbar, Yüce Allah'ın "Hoşunuza gitmediği halde, savaş size farz kılındı" (121) âyetini tefsirinde, Allah'ın farz kıldığı bir şeyin insanın hoşuna gitmemesinin nasıl olacağı sorusuna, cevap olarak: Âyetten murad; insanın kerih görmesi değil, cihatta olan meşakkatten dolayı, insanın ondan uzak durmayı istemesidir. Bilâkis, Allah cihâdı farz kılmış ve O'na teşvik etmiştir. Böylece bu âyetin bunun dışında anlaşıl-

(119) Kâdi, a.g.e., s.41.

(120) Kâdi, a.g.e., s.43.

(121) 2.Bakara 216.

ması sahih olmaz" (122) demektedir.

Kâdi Abdulcebâr, bu âyetin tefsirinde, adâlet prensibinden hareketle, kul için uygun olanı yaratmasının Allah'a vacib olduğunu savunmuştur. O, tefsirinde bu şekildeki anlayışa geniş yer vermiştir.

(122) Kâdi, a.g.e., s.43.

5. Tefsirinin Usul-i Fıkıh Yönü

Kâdi Abdulcebbâr, tefsirinde fıkıh usulü ile ilgili pek fazla bilgi vermemiştir. Sadece mezhebinin tefsir anlayışına paralel olarak bazı âyetlerin tefsirinde kısa açıklamalar yapmıştır. Şimdi O'nun bu konudaki tefsirini örnekleri ile sunalım:

a. Şer'ti Men Kablenâ

Yusuf sûresinin 27.âyetinde, Hz.Yusuf'un suçunun sabit olup olmaması ile ilgili olarak, gömleğinin nereden yırtıldığına bakılması ve buna göre hüküm verilmesi ifâde olurmıştır.

Kâdi Abdulcebbâr bu âyetin tefsirinde, bu şekilde hüküm vermek nasıl olur? Bunun tersine de hüküm verilebilir, sorusuna, cevap olarak: "Buna benzer bir uygulama zamanımızdaki şeriate de uygundur. Bu gibi hususlar bizim şeriatimizde de câizdir. Meselâ; kayıp eşyanın alametler ile isteyene verilmesi v.b. olduğu gibi" (123) demektedir.

Kâdi Abdulcebbâr, yaptığı bu açıklama ile Hz.Yusuf'u tenzihe çalışmıştır. Buna delil olarak da sözkonusu uygulama ile bizim şeriatimizdeki bazı uygulamalar arasındaki benzerliklerden istifade etmiştir. O, yaptığı bu tefsir ile âyetin konusunu itikâdî boyuta taşımıştır. Netice olarak O'nun yaptığı bu açıklama dirâyet tefsiri açısından geçerli bir açıklamadır.

(123) Kâdî, a.g.e., s.191.

b. İcma İle Tefsiri

Kâdi Abdulcebâr, Nisâ sûresinin 24.âyetinin tefsirinde: "Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış mehirlerini verin" âyeti normal nikah gibi, Mut'a nikahının da helal olduğuna delâlet etmez mi? sorusuna, cevap olarak: Bu âyette kadınlardan istifadenin sebebi belirtilmemiştir. Yüce Allah, Nisâ sûresinin 3.âyetinde "Beğendiğiniz kadınları nikahlayınız" ifâdesiyle, bu sebebi nikah olarak bildirmiştir(124) demektedir. Kâdi Abdulcebâr, bu âyetin tefsirinin devamında Mut'a nikahı üzerinde durmuş ve bu nikahın en son Yüce Allah'ın "Ve onlar ki iffetlerini korurlar" (125) âyeti ile haram kılındığını ifâde etmiştir. Aynı şekilde O, Hz.Ömer'in minberde Mut'a'nın haramlılığını açıklamasını ve buna kimsenin itiraz etmemesini, bu konuda icmayı meydana getirdiğini belirtmiştir(126).

Netice olarak, Kâdi Abdulcebâr'ın bu tefsiri, İslâm'da Mut'a'nın, şia'nın savunduğu gibi helal olmadığına, ebediyen haram kılındığına değinmesi açısından da önemlidir.

c. Fikhî Âyetler Arasında Tahsisleri Belirtmesi

Kâdi Abdulcebâr'ın Bakara sûresinin 221.âyetinin tefsirinde: "Allah'a ortak koşan kadınlarla, onlar iman etmedikçe evlenmeyin" ifâdesi ile Allah, İslâm'ın kuvvet bulmasından önce, kâfirlerin güçlü olmaları nedeniyle, onların kadınları ile evlenmeyi haram kılmıştır. Daha sonra İslâm kuvvetlenip onlar cizye vermeye başlayıp, kuvvetleri kalmayınca, Yüce Allah Mâide sûresinin 5.âyeti ile "(Hristiyan ve Yahudilerden) hür

(124) Kâdi, a.g.e., s.92.

(125) 23.Muminun 5.

(126) Kâdi, a.g.e., s.92.

ve iffetli kadınları mehirlerini verip nikahlayınca onlar size helaldir" kitap ehli olan kadınlarla evlenmenin câiz olması için "Muhsan" olmaları şartını getirmiş, evliliğin de bu şartla helal ve câiz olacağını bildirmiştir(127) demektedir.

Kâdi Abdulcebâr, bu âyetler arasında bir zıtlığın olmadığını, tahsisin olduğunu ifâde etmiştir.

Netice olarak, Kâdi Abdulcebâr tefsirinde, fıkhi âyetleri, kısa açıklamalarla tefsir etmiştir. O'nun bu tefsiri mezhebinin tefsir anlayışına uygundur.

(127) Kâdi, a.g.e., s.44.

NETİCE

Çalışmamızın belli başlı neticeleri şunlardır:

- Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde Hemedân yakınlarında, Esedâbâd'-da doğmuş, zamanın ilim ve düşünce hayatını etkilemiş ve uzun süre yaşadıkdan sonra hicrî 415 tarihinde vefat etmiş olan Kâdi Abdulcebbâr, Mu'tezile'nin ileri gelen imamlarındanıdır.
- Kâdi Abdulcebbâr, kelâm ilminde mezhebinin hocası olmuş, fıkhıta ise "Kâdi el-Kudât" makamına ulaşmıştır. Ve uzun müddet kadılık yapmıştır.
- Kâdi Abdulcebbâr'ın tefsiri Tenzihü'l-Kur'ân ise Mu'tezile mezhebinin önemli tefsirleri arasındadır. Aynı zamanda onun diğer eserleri de sahalarında büyük öneme sahiptirler.
- Kâdi Abdulcebbâr tefsirinde âyetler genellikle mezhebî açıdan tefsir edilmiştir. O'nun tefsirinde, gâyesi tefsir yapmak değil bilâkis âyetleri fikirleri doğrultusunda te'vil etmek olmuştur. Yâni tefsir, O'nun için gâye değil bir vasıtadır.

● Tenzihü'l-Kur'ân'da âyetler meseleler içerisinde tefsir edilmiş olup bazan bir âyet, birkaç mesele içerisinde tefsir edilirken, bazan da birkaç âyet bir mesele içerisinde tefsir edilmiştir. Bu meseleler aynı zamanda soru ve cevabı da içine almaktadır.

● Tenzihü'l-Kur'ân'da sureler ve âyetler sırasıyla tefsir edilmiştir. Ancak âyetlerin tefsirinde bazan sıra takip edilmemiş olup, konu bütünlüğüne bağlı olarak, âyetler arasında te'hir ve takdimler yapılmıştır.

● Sûre ve âyetlerle ilgili olarak tarihî açıdan açıklayıcı bilgiler pek verilmemiştir. Sâdece Yusuf sûresinin başında kısa bir hikâyemsi bilgi verilmiştir. Fil sûresinde ise hiçbir âyet tefsir edilmemiş, sâdece sûrede anlatılan olayla ilgili kısa bir tarihî bilgi verilmiştir.

● Tenzihü'l-Kur'ân'ın dirâyet yönü daha ağır basmaktadır. Rivâyetlerden sâdece kendi görüşlerini destekleyenleri almıştır. Dirâyet tefsiri açısından ise dil ve mantık kaidelerini esas kabul etmiştir.

● Kâdi Abdulcebâr, tefsirinde bazan kendi mezhebinin görüşünün aksini savunan diğer mezheplerin görüşlerini tenkit etmiştir. Bazan da mezhebî esasları doğrultusunda sahih hadisleri de reddetmiştir. Meselâ; Miraç'la ilgili olarak, Hz.Peygamber'in Yüce Allah'ın yanına gidip gelmesine dair haberi reddetmektedir.

● Kâdi Abdulcebâr'ın bu tefsiri kelâm meseleleri ile birlikte tefsir ilmi açısından da birçok faideleri sunmaktadır.

Bunların başında lugat ve gramerle ilgili tesbitleri gelmektedir.

● Kâdi Abdulcebbâr'ın bu tefsiri, isminden de anlaşılacağı üzere kısaca, Mu'tezile mezhebinin görüşleri paralelinde mutlak tenzih, adl ve irâdeyi esas alarak bu mezhebe yapılan itirazlara cevap niteliği taşımaktadır.

EK
KADI ABDULCEBBAR'IN TENZİHU'L-KUR'AN'INDA
TEFSİR EDİLEN AYETLER

<u>Sıra No</u>	<u>Âyet No</u>	<u>Sayfa No</u>	<u>Sıra No</u>	<u>Âyet No</u>	<u>Sayfa No</u>
Fatihâ Sûresi(1)			Bakara Sûresi(2)		
1-7	1-7	9-10	43	111	32
			44	113	32
Bakara Sûresi			45	114	33
8	1	11	46	115	33
9	2	11	47	116	34
10	3	12	48	124	35
11	5	12	49	129	35
12	6	13	50	132	36
13	7	14	51	143	37
15	8	14	52	146	37
16	9	15	53	159	38
17	10	15	54	199	38
18	15	15	55	200	38
19	16	16	56	184	41
20	18	16	57	214	42
21	19	16	58	216	43
22	24	17	59	221	43
23	25	17	60	224	44
24	26	18	61	225	44
25	28	20	62	158	45
26	29	21	63	167	48
27	30	21	64	196	48
28	31	21	65	242	49
29	37	23	66	249	49
30	42	23	67	253	50
31	54	24	68	250	50
32	62	25	69	257	50
33	67	25	70	255	51
34	74	26	71	260	51
35	75	26	72	258	51
36	97	27	73	259	53
37	102	27	74	264	53
38	103	29	75	275	54
39	104	30	76	282	54
40	106	30	77	286	55
41	108	31	Ali İmran Sûresi(3)		
42	109	31	78	3	57

*Bu liste Tenzihu'l Kur'an'ın tarihsiz olan Beyrut baskısına göre düzenlenmiştir.

79	7	57	131	20	90
80	9	59	132	22	90
81	19	60	133	23	91
82	21	60	134	24	91
83	14	61	135	29	93
84	20	62	136	33	94
85	26	62	137	34	94
86	28	63	138	35	95
87	33	63	139	43	97
88	35	64	140	47	97
89	37	65	141	51	98
90	55	67	142	56	99
91	56	67	143	58	99
92	59	68	144	66	100
93	61	68	145	75	101
94	70	69	146	78	102
95	83	70	147	84	103
96	86	70	148	88	103
97	90	71	149	92	104
98	92	71	150	93	104
99	93	71	151	135	105
100	96	72	152	136	105
101	97	72	153	128	105
102	101	72	154	159	106
103	102	73	155	160	106
104	106	73	156	162	106
105	110	74	157	135	107
106	116	75	158	155	108
107	119	76	159	176	108
108	123	77	Măide Sûresi (4)		
109	124	77	160	1	109
110	126	77	161	2	109
111	128	77	162	4	110
112	131	78	163	5	110
113	138	79	164	7	111
114	140	79	165	13	111
115	143	80	166	14	112
116	144	80	167	16	113
117	145	81	168	17	113
118	151	81	169	75	114
119	152	82	170	25	114
120	161	83	171	26	114
121	169	83	172	29	115
122	178	83	173	30	115
123	181	83	174	31	115
124	188	84	175	33	116
125	194	85	176	37	117
Nisa Sûresi (4)			177	41	117
126	1	87	178	44	117
127	3	87	179	46	118
128	8	88	180	51	118
129	18	89	181	54	119
130	19	89	182	60	119

183	64	120	234	29	146
184	66		235	34	146
185	67	121	236	38	146
186	69	121	237	44	146
187	75	122	238	51	147
188	101	123	239	46	148
189	105	124	240	54	148
190	109	124	241	58	148
191	112	124	242	78	149
192	118	125	243	88	150
<i>En'âm Sûresi(6)</i>			244	89	151
193	1	127	245	156	151
194	2	127	246	159	151
195	22	128	247	164	152
196	25	128	248	146	152
197	27	129	249	178	153
198	35	129	250	172	153
199	38	130	<i>Enfâl Sûresi</i>		
200	46	130	251	1	157
201	52	131	252	2	157
202	54	131	253	3	157
203	59	131	254	5	158
204	61	132	255	6	158
205	62	132	256	7	158
206	130	132	257	12	158
207	76	133	258	17	158
208	80	133	259	22	159
209	82	134	260	24	159
210	87	134	261	27	160
211	100	134	262	33	160
212	101	134	263	42	160
213	110	136	264	67	161
214	123	136	265	70	161
215	125	137	<i>Tevbe Sûresi</i>		
216	129	137	266	2	163
217	127	138	267	3	163
218	141	138	268	4	163
219	146	138	269	19	164
220	148	139	270	29	164
221	149	139	271	30	164
222	160	139	272	31	164
223	163	140	273	36	165
224	165	141	274	46	166
<i>Ârâf Sûresi</i>			275	54	166
225	2	143	276	55	166
226	4	143	277	60	167
227	12	143	278	61	167
228	13	144	279	62	167
229	14	144	280	67	168
230	16	144	281	68	168
231	17	144	282	73	169
232	19	145	283	74	169
233	23	145	284	77	169

285	97	170	335	19	202
286	102	171	336	22	202
287	103	171	337	25	202
288	105	171	338	33	203
289	111	171	339	35	203
290	112	173	340	39	203
291	126	172	341	42	203
292	127	173	İbrahim Sûresi(14)		
Yunus Sûresi(10)			342	1	207
293	1	175	343	4	207
294	7	176	344	11	208
295	14	176	345	12	208
296	25	176	346	17	209
297	26	177	347	27	210
298	35	177	348	35	210
299	41	177	349	37	211
300	88	178	Hacr Sûresi(15)		
301	93	178	350	2	213
302	94	179	351	4	213
303	96	179	352	6	213
304	92	180	353	21	214
Hûd Sûresi(11)			359	92	214
305	1	181	Nahl Sûresi(16)		
306	7	182	360	2	217
307	17	182	361	8	217
308	18	183	362	9	218
309	34	183	363	17	218
310	45	183	364	25	219
311	88	183	365	36	219
312	106	184	366	68	220
313	108	184	367	79	220
314	111	184	368	98	220
315	113	185	369	101	221
316	119	185	370	104	221
Yusuf Sûresi(12)			371	106	221
317	3	188	372	125	224
318	5	188	İsrâ Sûresi(17)		
319	8	189	373	1	225
320	17	190	374	12	226
321	24	190	375	13	226
322	27	190	376	16	227
323	31	191	377	44	229
324	41	191	378	45	229
325	50	192	379	48	230
326	55	193	380	72	231
327	58	193	381	76	231
Ra'd Sûresi(13)			382	75	231
329	2	199	383	78	232
330	3	199	383	82	232
331	5	200	384	95	232
332	8	200	385	97	232
333	13	201	386	110	234
334	16	201			

<i>Kehf Sûresi(18)</i>			436	47	264
387	1	235	437	55	265
388	8	235	438	63	265
389	9	235	439	73	265
390	23	235	440	79	265
391	28	235	441	112	267
392	48	236	<i>Hac Sûresi(22)</i>		
393	49	238	442	1	269
394	53	238	443	2	269
395	61	240	444	8	270
396	67	240	445	14	271
397	72	241	446	18	271
398	79	241	467	22	272
399	86	242	468	24	272
400	93	242	469	40	273
401	109	243	470	52	273
<i>Meryem Sûresi(19)</i>			471	56	274
402	6	245	472	68	274
403	7	245	473	75	275
404	8	245	474	78	275
405	9	246	<i>Muminûn Sûresi(23)</i>		
406	18	246	475	2	277
407	28	247	476	10	277
408	29	247	477	12	277
409	45	248	478	14	278
410	44	248	479	18	278
411	49	248	480	20	278
412	62	249	481	44	279
413	64	249	482	71	279
414	71	250	483	101	280
415	83	250	484	112	281
416	92	250	<i>Nûr Sûresi(24)</i>		
<i>Tâhâ Sûresi(20)</i>			485	1	283
417	4	253	486	3	283
418	7	253	487	11	284
419	12	254	488	24	285
420	14	254	489	35	286
421	15	254	490	40	286
422	64	255	<i>Fûrkan Sûresi(25)</i>		
423	66	255	491	2	289
424	85	256	492	12	290
425	87	257	493	15	290
426	94	257	494	18	290
427	97	257	495	31	291
428	103	258	496	34	291
429	124	258	497	45	291
<i>Enbiya Sûresi(21)</i>			498	54	292
430	4	259	499	77	292
431	7	259	<i>Şuara Sûresi(26)</i>		
432	35	261	500	4	295
433	37	262	501	12	295
434	44	263	502	22	296
435	45	264	503	75	296

504	97	297	Fâtih Sûresi(35)		
Neml Sûresi(27)			549	1	343
505	4	301	550	3	343
506	8	301	551	8	343
507	10	302	552	28	344
508	18	302	553	32	344
509	20	302	Yâsin Sûresi(36)		
510	40	303	554	6	347
511	54	304	555	14	347
512	88	304	556	35	348
Kasas Sûresi(28)			557	47	349
513	5	307	558	69	350
514	7	307	559	71	350
515	10	308	Saffat Sûresi(37)		
516	15	308	560	7	353
517	38	310	561	12	353
518	49	311	562	88	353
519	76	311	563	120	354
Ankebut Sûresi(29)			564	158	355
520	2	313	565	171	355
521	9	313	Sâd Sûresi(38)		
522	14	314	566	21	357
523	16	315	567	26	358
524	31	315	568	34	358
525	64	317	569	35	359
Rum Sûresi(30)			Zümer Sûresi(39)		
526	4	320	570	3	361
527	10	321	571	6	361
528	22	321	572	12	362
529	41	322	573	22	363
530	55	322	574	53	363
Lokman Sûresi(31)			Mümin Sûresi(40)		
531	10	325	575	4	365
532	31	326	576	7	365
533	34	327	577	9	365
Secde Sûresi(32)			578	16	366
534	5	329	579	28	367
535	10	329	580	49	367
Ahzâb Sûresi(33)			Fussilet Sûresi(41)		
536	4	333	581	5	369
537	6	333	582	9	369
538	30	334	583	11	370
539	37	335	Şurâ Sûresi(42)		
540	56	335	584	5	373
541	66	336	585	7	373
542	72	336	586	18	374
Sebe Sûresi(34)			587	17	374
543	1	337	588	20	375
544	3	337	Zuhruf Sûresi		
545	10	337	589	5	377
546	19	338	590	7	377
547	21	338	591	12	377
548	23	339	592	49	379

593	61	380	634	15	409
594	80	380	635	22	410
595	84	381	636	39	410
Duhan Sûresi(44)			637	54	410
596	3	383	Vâkıa Sûresi(56)		
597	10	383	638	8	413
598	43	383	639	21	413
599	66	384	640	51	413
Câşiye Sûresi(45)			641	58	414
600	3	385	Hadîd Sûresi(57)		
601	18	386	642	3	415
602	23	386	643	7	415
Ahkaf Sûresi(46)			644	16	416
603	9	387	645	19	416
604	29	387	646	25	417
605	35	388	647	28	417
Muhammed Sûresi(47)			Mucâdele Sûresi(58)		
606	7	389	648	7	418
607	15	389	649	14	419
608	19	390	650	22	419
609	25	390	Haşr Sûresi(59)		
Fetih Sûresi(48)			651	2	420
610	27	393	652	12	420
611	2	393	653	18	421
612	10	393	654	21	421
613	17	394	Müntehine Sûresi(60)		
614	27	394	655	4	422
Hucurat Sûresi(49)			656	10	422
615	12	395	Saf Sûresi(61)		
616	14	395	657	2	423
617	17	396	658	5	423
Kaf Sûresi(50)			Teğasun Sûresi(64)		
618	1	397	659	2	424
619	23	397	660	3	424
620	27	397	Talâk Sûresi(65)		
621	37	398	661	1	425
Zâriyât Sûresi(51)			662	7	425
622	22	401	Cum'a Sûresi(66)		
623	47	402	663	2	426
624	49	402	664	11	426
Tûr Sûresi(52)			Münâfikun Sûresi(63)		
625	48	403	665	1	427
626	21	403	666	6	427
Necm Sûresi(53)			Tahrîm Sûresi(66)		
627	13	405	667	6	428
628	43	405	668	7	428
629	45	406	Mülk Sûresi(67)		
Kamer Sûresi(54)			669	5	429
630	1	407	670	13	429
631	14	407	671	30	430
Rahmân Sûresi(55)			Nûr Sûresi(68)		
632	1	409	672	41	431
633	7	409	673	51	431

<i>Hâkka Sûresi(69)</i>			<i>Mutaffifin Sûresi(83)</i>		
674	11	432	714	1	454
675	35	432	715	34	454
676	40	433	<i>İnşikak Sûresi(84)</i>		
677	44	433	716	1	455
<i>Mearic Sûresi(70)</i>			717	10	455
678	3	434	<i>Burûc Sûresi(85)</i>		
679	6	434	718	1	457
680	19	434	719	15	457
681	38	434	<i>Târık Sûresi(86)</i>		
682	40	435	720	9	458
<i>Nûh Sûresi(71)</i>			721	16	458
683	4	436	<i>Alâ Sûresi(87)</i>		
684	12	436	722	1	459
685	26	437	723	6	459
<i>Cin Sûresi(72)</i>			724	9	460
686	6	438	725	11	460
687	8	438	<i>Gâşiye Sûresi(88)</i>		
689	18	438	726	2	461
<i>Müzemmil Sûresi(73)</i>			727	21	461
690	5	439	<i>Fecr Sûresi(89)</i>		
691	17	439	728	22	462
<i>Müddessir Sûresi(74)</i>			729	24	462
692	6	440	<i>Beled Sûresi(90)</i>		
693	31	440	730	4	463
<i>Kıyâmet Sûresi(75)</i>			731	8	463
694	22	442	<i>Şems Sûresi(91)</i>		
695	38	442	732	8	464
<i>İnsan Sûresi(76)</i>			733	9	464
696	1	443	<i>Leyl Sûresi(92)</i>		
697	3	443	734	5	465
698	5	443	735	14	465
699	15	444	<i>Duha Sûresi(93)</i>		
<i>Murselât Sûresi(77)</i>			736	7	467
700	19	445	737	10	467
701	20	445	<i>İnşirak Sûresi(94)</i>		
<i>Nebe Sûresi(78)</i>			738	1	468
702	23	446	739	4	468
703	24	446	<i>Tin Sûresi(95)</i>		
704	28	447	740	4	469
<i>Naziat Sûresi(79)</i>			741	5	469
705	1	448	<i>Alâk Sûresi(96)</i>		
706	27	448	742	6	470
707	45	449	743	7	470
<i>Asese Sûresi(80)</i>			<i>Kadir Sûresi(97)</i>		
708	8	450	744	1	471
709	39	451	745	3	471
<i>Tekvîr Sûresi(81)</i>			<i>Beyyine Sûresi(98)</i>		
710	19	452	746	5	472
711	28	452	747	6	472
<i>İnfitâr Sûresi(82)</i>			<i>Zilzal Sûresi(99)</i>		
712	6	453	748	7	473
713	17	453	749	8	473

<i>Âdiyât Sûresi(100)</i>		
750	6	474
751	8	474
<i>Kari'a Sûresi(101)</i>		
752	7	475
753	9	475
<i>Tekâsur Sûresi(102)</i>		
754	1	476
755	7	476
<i>Asr Sûresi(103)</i>		
756	2	477
<i>Humeze Sûresi(104)</i>		
757	1	478
<i>Fil Sûresi(105)</i>		
758	1	479
<i>Kureyş Sûresi(106)</i>		
759	3	480
<i>Mâûn Sûresi(107)</i>		
760	4	481
761	6	481
<i>Kevser Sûresi(108)</i>		
762	2	482
<i>Kâfirûn Sûresi(109)</i>		
763	1	483
<i>Nasr Sûresi(110)</i>		
764	1	484
<i>Tebbet Sûresi(111)</i>		
765	1	485
<i>İhlâs Sûresi(112)</i>		
766	2	486
<i>Felâk Sûresi(113)</i>		
767	2	488
<i>Nâs Sûresi(114)</i>		
768	1	489

BİBLİYOGRAFYA

- Abdusselâm, Harun, *Mucemu'l-Vasît*, Çağrı Yay, İstanbul, ts.
- Ahmet, Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Kahire, 1966.
- Ateş, Süleyman, *Sülemi ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul, 1969.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir, *el-Fark Beyne'l-Fırâk*, Ter. Ruhi Fiğlalı, İstanbul, 1979.
- Bağdâdî, Hatîb, *Tarihü Bağdâd*, Beyrut, ts.
- Buharî, Muhammed b. Ali, *Sahihi Buharî*, Çağrı Yay, İstanbul, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kâdi Abdulcebbâr ve Tefsiri Tenzihu'l-Kur'ân Ani'l-Matâin*, İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 5.
- *Tefsir Tarihi*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay, Ankara, 1988.
- *Tefsir Usulu*, Ankara, 1983.
- Davûdî, Şemsuddin Muhammed b. Ali, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Mısır, 1972.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan el-Cezeri, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966.
- Hıllaf Abdulvahab, *İslâm Hukuk Felsefesi*, Ter. Hüseyin Atay, Ankara, 1973.
- İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, Terc. Heyet, İstanbul, ts.
- İlyan Yusuf, *Mu'cemü'l-Matbatu'l-Arabiyyetü ve'l-Muarrebe*, Mısır, 1928.
- K. Z. Zettersteen, *İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 485, "Büveyhiler" mad.
- Kâdi Abdulcebbâr, *Tenzihü'l-Kur'ân Ani'l-Matâin*, Beyrut, ts.
- Kahhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Dımeşk, 1961.
- Müslim, Haccâc el-Kuşeyri, *Sahihi Muslim*, Çağrı Yay, İstanbul, ts.

- Nasır, Hamid Ebu Nasır, *İtticahu'l-Akli fit-Tefsir*, Beyrut, 1982.
- Seyyit, Fuad, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakatu'l, Mu'tezile*, Tunus, 1974.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, (GAS); Leiden, 1967.
- Subkî, Tacuddîn, *Tabakatü's-Şafiiyyetü'l-Kûbrâ*, Mısır, 1965.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, İstanbul, 1981.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, II, 38, "Abbasîler" mad.
- Zarzur, Adnan, *Müteşâbihü'l-Kur'ân'ın Tahkiki*, Kahire, 1969.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l Müfessirün*, Kahire, 1961.
- Zehebî, Şemsuddin, *Siyerü A'lamin Nubela*, Mısır, 1957.
- Zehra, Muhammed, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler Tarihi*, Terc. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul, 1983.